

**Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького**

На правах рукопису

УДК 159.9.019.4:355.23

Сафін О.Д., Шинкакрук О.М.

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ
МАЙБУТНІХ ПРИКОРДОННИКІВ
ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Монографія

Хмельницький - 2018

Рецензенти:

Кокун Олег Матвійович, доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, заступник директора з науково-інноваційної роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Олексієнко Борисович Миколайович, доктор військових наук, професор, член-кореспондент НАПН України;

Алещенко Віктор Іванович, доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник соціальної сфери України, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національного університету оборони імені Івана Черняхівського.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	6
1.1. Логіко-гносеологічний і семантичний аналіз понять «готовність» та «психологічна готовність».....	6
1.2. Психологічний аналіз стану дослідженості проблеми готовності особистості до професійної діяльності у зарубіжній, українській і радянській психології.....	13
Висновки за розділом.....	29
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОФІЦЕРА-ПРИКОРДОННИКА.....	30
2.1. Специфіка професійної діяльності офіцера-прикордонника.....	30
2.2. Професійна діяльність офіцера-прикордонника: соціально-психологічний аспект.....	37
Висновки за розділом.....	88
РОЗДІЛ 3. СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ І МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ОФІЦЕРА-ПРИКОРДОННИКА ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	90
3.1. Соціально-психологічні особливості підготовки майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності.....	90
3.2. Структура психологічної готовності майбутніх прикордонників до професійної діяльності.....	109
3.3. Соціально-психологічні механізми формування готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності	137
3.4. Обґрунтування моделі формування психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності.....	150

	3
Висновки за розділом.....	164
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	169
ДОДАТКИ.....	183

ВСТУП

Сучасна професійна діяльність характеризується спрямованістю персоналу Державної прикордонної служби України на забезпечення високої бойової готовності особового складу, техніки та озброєння частин і підрозділів, суворою регламентацією усіх сфер управлінської діяльності, вирішенням поточних завдань, що виникають в процесі діяльності, в умовах економії часу та недостатності інформації, високою відповідальністю за виконання службових завдань та збереження життя та здоров'я підлеглого особового складу, постійним ризиком, пов'язаним з бойовими діями на сході України та терористичними загрозами на особливо небезпечних ділянках державного кордону. Усі ці характеристики зумовлюють необхідність підготовки якісно нової генерації офіцерів, готових до ефективного здійснення професійної діяльності. У контексті вище зазначеного офіцери являють собою особливий інтерес для вивчення особливостей їхньої професійної діяльності, особливо у період становлення, а також закономірностей і шляхів досягнення ними вершин професійного і особистісного розвитку [117].

Не зважаючи на поступове реформування системи військової освіти, пов'язане насамперед з військовою агресією Росії на сході України, на сьогодні у вищих військових навчальних закладах використовується переважно інформаційна модель навчання, сутність якої зводиться до сприйняття слухачем інформації, її засвоєння та демонстрації ступеня її засвоєння. Це зумовлює формування репродуктивного способу вирішення професійних завдань, пасивності та низького рівня мотивації до професійної діяльності, недостатнього обсягу та якості засвоєних знань і сформованих професійних вмінь. Така система не спроможна сформувати творчу індивідуальність, особистість, яка знає власні можливості і здатна не лише їх оцінити, а й бути максимально готовою до їхнього використання під час виконання службових і бойових завдань. З огляду на це керівництво

військових підрозділів і частин стикається з проблемою невідповідності рівня підготовленості молодих фахівців сучасним вимогам службово-бойової діяльності. До того ж, зазначена проблема загострюється низкою суперечностей військової служби:

між прагненням молодих офіцерів до особистісно-професійного розвитку та особливостями військової діяльності, які блокують прояви ініціативи та творчості;

між високим рівнем вимог, що висуваються до професійної підготовки молодих фахівців, і відсутністю адекватної системи матеріального і морального стимулювання;

між прагненням військовослужбовців до підвищення власного особистісно-професійного рівня розвитку і недостатніми можливостями для його реалізації, наявністю постійних непланових завдань, високою завантаженістю, дефіцитом часу і у, більшості випадків, умов для належного відпочинку.

Подолання вище зазначених суперечностей неможливо без цілеспрямованої роботи з підвищення рівня психологічної готовності майбутніх прикордонників до професійної діяльності, а це, у свою чергу, обумовлює необхідність уточнення сутності, змісту, структури, чинників формування та особливостей прояву у них цієї психологічної готовності. Таким чином, наявність визначених суперечностей, висока соціальна значущість, недостатня теоретична та методологічна визначеність і обумовлюють актуальність соціально-психологічного аспекту цієї важливої науково-практичної проблеми.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1 Логіко-гносеологічний та семантичний аналіз понять «готовність» та «психологічна готовність»

У сучасній психологічній науці зібрано достатньо широкий теоретичний та практичний матеріал щодо проблеми готовності людини до різних видів діяльності. Визначено велику кількість понять готовності, розкрито її структуру та параметри, що впливають на динаміку прояву, тривалість та стійкість до певних видів діяльності. Зазначеним питанням займалися Г. Балл, О. Блінов, О. Бойко, М. Варій, Г. Грибенюк, А. Деркач, М. Дяченко і Л. Кандибович, І. Зязюн, П. Криворучко, О. Макаревич, В. Моляко, Л. Нерсисян, Є. Потапчук, В. Пушкін, Д. Узнадзе, В. Шадріков, В. Ягупов та ін.

Поняття «готовність» має два значення. У першому – це здатність зробити що-небудь, у другому – це стан, при якому усе готово, усе зроблено для чого-небудь [21; 24]. Як бачимо, у першому визначенні йдеться про добровільне і усвідомлене рішення, спрямоване на діяльність, у другому ж визначенні поняття використовується як стан, присутність якого забезпечує виконання прийнятого рішення. Слід зауважити, що згадані визначення поняття готовності доповнюють одне одного, вказуючи на його неоднозначність та багатогранність.

У словнику В. Шапаря готовність до екстрених дій – це здатність до швидкого дієвого реагування на нагальні непередбачувані ситуації, до швидкого включення к нестандартні ситуації, а також довільної зміни свого стану, викликані необхідністю [139]. Продовжуючи думку, зазначається, що

готовність є свідомим вибором особистості з оцінки ситуацій та власних дій, що зумовлені попереднім досвідом.

Суттєво вплинули на теоретико-методологічне осмислення феномену готовності дослідження, в яких аналізувалися її види: професійна (Д. Мазоха); професійно-педагогічна (С. Корищенко); психологічна (В. Дорохіна, Л. Карамушка, В. Моляко, О. Проскура); морально-психологічна (Л. Кондрашова, Г. Штельмах); мотиваційна (Є. Томас); моральна (Є. Шевчук) та ін.

У працях М. Д'яченка і Л. Кандибовича, які вивчали готовність як прогнозовану активність суб'єкта на етапі підготовки до певного виду діяльності, наголошується, що цей стан виникає з моменту визначення людиною мети діяльності на основі усвідомлення власних потреб, вимог суспільства, колективу або поставленого завдання; свідомого ставлення до цілей, досягнення яких приведе до задоволення власних потреб або виконання поставленого завдання; осмислювання та оцінки умов, у яких будуть здійснюватися майбутні дії, актуалізація досвіду, пов'язаного у минулому із вирішенням завдань і виконанням подібних вимог; визначення на основі досвіду та оцінки майбутніх умов діяльності найбільш ймовірних способів розв'язання завдань або виконання вимог; прогнозування прояву власних інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та вольових процесів, оцінка співвідношення власних можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату; мобілізація сил відповідно до умов і завдань, самонавіювання у досягненні мети. Тобто готовність до певного виду діяльності має власну структуру і складається з ідейної, моральної, психологічної, ділової і фізичної модальностей цієї самої готовності [44].

К. Платонов у структурі готовності виокремив три взаємодіючих елементи: моральну готовність, психологічну і професійну. Якості, що визначають моральну готовність, відносяться автором до соціально обумовленої сторони особистості, психологічну – до сторони, що об'єднує

індивідуальні особливості психічних процесів, професійну – до досвіду особистості [98].

О. Бикова, вивчаючи готовність майбутніх офіцерів пожежної охорони, виокремлює такі структурні компоненти: психологічна готовність, командирська готовність, авторитарна готовність, креативна готовність, комунікативна готовність [19].

Готовність особистості до діяльності - це суттєва передумова ефективності її діяльності. Готовність допомагає фахівцеві успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, зберігати самоконтроль і перебудовуватися з появою непередбачених перешкод. Готовність є вирішальною умовою швидкої адаптації до умов праці, подальшого професійного вдосконалювання і підвищення кваліфікації.

Аналізуючи поняття «готовність», можна побачити, що більшість науковців відмічають її як складну структурно-компонентну одиницю, де центральне місце над усіма її видами посідає психологічна готовність. Так, М. Д'яченко, Л. Кандибович, В.Осьодло вважають, що психологічна готовність є основною складовою серед усіх видів загальної готовності і виражається у поєднанні внутрішньої налаштованості до конкретного виду діяльності та у професійно важливих рисах суб'єкта, що спрямовані на успішне досягнення мети [43; 93]. А. Ложкін і О. Охременко та ін.) розглядають психологічну готовність не лише як сукупність рис особистості, а також і як психічні стани [73; 94].

Слід відмітити, що крім поняття «психологічна готовність» існує споріднена за значенням категорія, така як «психологічна підготовленість», яка часто розуміються як синоніми [15]. Переважна більшість авторів розділяють ці терміни за основними сферами професіоналізму. Тобто психологічна готовність до праці характеризує мотиваційну сферу, підготовленість до праці характеризує операційну сферу професіоналізму, а психологічна стійкість актуалізує сформовані на основі попереднього досвіду ці сфери.

О. Понукалін розглядав підготовленість як умову й основу готовності [100]. Адже сутність готовності полягає ще й у тому, щоб за необхідності реалізувати власну різносторонню підготовленість.

В. Бараннік вважає, що психологічна готовність – це якісна характеристика підготовленості, що має високий ступінь змобілізованості духовних сил на майбутню діяльність, який викликає певний рівень психічного напруження [15].

Психологічна підготовленість – складне особистісне утворення. Воно містить професійно-психологічні знання, навички, вміння та якості, що гарантують успішне подолання труднощів професійної діяльності. Психологічна підготовленість є результатом тривалого процесу професійної підготовки. На відміну від підготовленості, психологічна стійкість розглядається більшістю дослідників як своєрідний фундамент професійно-психологічної готовності до виконання дій – це цілісна характеристика особистості, яка забезпечує її стійкість до фруструючого і стресогеного впливу важких ситуацій.

Таким чином, психологічна готовність – це ще й стан підвищення змобілізованості психіки, що виникає під впливом конкретного завдання, вимог, обставин. Стан психологічної готовності визначається стійкими психічними особливостями, властивими конкретній людині. Але все-таки не можна стверджувати, що він являє собою простий перенос якостей і станів у нову ситуацію й актуалізує їх. На стан психологічної готовності особистості впливають умови, у яких здійснюється її професійна діяльність.

Багатогранність наукових підходів до вивчення психологічної готовності дозволяє розглядати зазначений феномен із різних позицій. В. Шадріков, вивчаючи психологічну готовність як професіоналізм, зазначає, що це складний та цілісний прояв особистості. Він характеризується самовпевненістю, бажанням енергійно боротися за досягнення поставленої мети; прийнятним рівнем емоційного збудження; високим рівнем стійкості щодо зовнішніх і внутрішніх негативних чинників; здатністю управляти

власними діями, почуттями, поведінкою у надзвичайно мінливій атмосфері боротьби [137].

І. Окуленко, розглядаючи проблему психологічної готовності льотного складу в умовах тривалих перерв між польотами, відмічає, що психологічна готовність льотного складу – це така інтегральна властивість особистості, яка забезпечує оптимальний рівень її функціонування та проявляється у мотиваційній, когнітивній, емоційно-вольовій готовності завдяки дії механізму мобілізаційної готовності та психічної саморегуляції [90]. М. Левітов вважає, що психологічна готовність на функціональному рівні виникає перед початком будь-якої діяльності у суб'єкта цієї діяльності [68].

О. Хуртенко зазначає, що психологічна готовність спортсмена – це можливість успішного виступу на змаганнях. В понятті психологічної готовності велике значення відводиться впевненості та волі, які, на думку автора, не можуть вимірюватись, а лише доповнюють об'єктивні дані досліджень. Науковець відкидає приналежність дефініції «психологічна готовність» до категорії станів і пропонує визначити її як функціональний аналіз психічної діяльності [136].

На відміну від попереднього твердження, О. Анцупов розглядає психологічну готовність як мотиваційно-вольовий стан психіки, що обумовлює та актуалізує професійну підготовленість в процесі переходу від очікування сигналу «Тривога», час виникнення якого не визначений, до початку бойових дій [8]. Такої ж думки дотримується і О. Макаревич. Досліджуючи психічну готовність особистості до подолання складних ситуацій, автор розглядає це поняття як стан психіки, що поєднує фізичну, емоційно-вольову, інтелектуальну та мотиваційну готовність організму [76].

Вивчаючи проблему психологічної готовності з позицій особистісно-діяльнісного підходу, А. Деркач та О. Ісаєв, розуміють її як результат світоглядних, моральних, мотиваційних, професіональних, інтелектуальних, емоційних, вольових, фізичних якостей людини [39].

В. Ягупов психологічну готовність визначає як спрямованість і змобілізованість психіки воїнів на подолання майбутніх бойових труднощів, що забезпечує результативність і якість виконання бойових завдань, у відповідності до їхньої складності, значущості та важливості [141]. Є. Потапчук розуміє психологічну готовність як одну з граней загальної готовності прикордонників до діяльності щодо охорони кордону та розглядає її як психологічний стан особового складу [101].

Заслуговує на увагу твердження Г. Грибенюка про те, що психологічна готовність до професійної діяльності – це система професійно важливих якостей, властивостей особистості, необхідних та достатніх для ефективної професійної діяльності [37]. У контексті термінолексми під «психологічною готовністю» він розуміє професійно важливі якості як якісний критерій оцінки психологічної готовності особистості до праці, що має системний характер, представлений знаннями та досвідом особистості, а також ґрунтується на осмисленні важливості і необхідності конкретної професії і суспільстві, відповідальності перед соціумом.

О. Сафін, розкриваючи потенціал психологічної готовності до конкретного виду діяльності, наголошує на динамічній перебудові певного рівня професіоналізму у напрямку його вдосконалення. Психологічна готовність у його уявленні – це характеристика психологічних можливостей людини, характеристика певного етапу їхнього розвитку, різноманітності, широти, масштабу і діапазону. Незалежно від виду діяльності, готовність формується на усіх етапах професійного становлення. Розвиваючись, вона стає умовою і засобом організації резерву активності особистості, її властивістю, створеною професійною діяльністю чи підготовкою до неї [116].

Таким чином, у науковій літературі зустрічається два підходи для розуміння поняття «психологічна готовність». Згідно першого, вона трактується як особистісна характеристика. При другому підході акцент робиться на вивченні функціональних станів психіки людини, якими супроводжується феномен психологічної готовності. Обидва види

утворюють функціональну єдність і розглядаються як тривала і тимчасова форми психологічної готовності.

В процесі теоретичного дослідження дефініції «психологічна готовність» виявлено, що у науковій літературі існує багато різних трактувань цього поняття, які пояснюються як специфікою діяльності, так і розбіжністю підходів науковців. Відсутність єдиного визначення дефініції «психологічна готовність» вказує на її багатогранність та актуальність як об'єктної одиниці у наукових дослідженнях. Зазначені підходи щодо визначення цього терміну доповнюють один одного і поглиблюють розуміння про складність і значущість даного поняття як самостійного елементу.

Психологічна готовність до діяльності визначає стан загальної готовності до цієї діяльності. Психологічна готовність є частиною багатосистемного утворення. При цьому сама психологічна готовність, являючи собою окремий елемент, існує як складна та багатокомпонентна одиниця.

Отже, під психологічною готовністю ми розуміємо суттєву передумову цілеспрямованої діяльності особистості, її регуляції, стійкості, та ефективності, що допомагає цій особистості вміло використовувати набутті знання, досвід, зберігати самоконтроль і перебудовувати власні дії із появою нових труднощів в процесі виконання професійних обов'язків, що виражається в єдності професійно важливих якостей та внутрішньому налаштуванні на професійну діяльність.

1.2. Психологічний аналіз стану дослідженості проблеми готовності особистості до професійної діяльності у зарубіжній, українській і радянській психології

Аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури переконує у тому, що у сучасній науці проблема готовності до праці досліджується на таких рівнях:

особистісному, що розглядає готовність як стійке, багатоаспектне утворення особистості, яке містить низку компонентів, адекватних вимогам змісту та умовам діяльності, які у своїй сукупності дають можливість суб'єкту успішно здійснювати цю діяльність і є результатом підготовки (підготовленості) до певної діяльності (Б. Ананьєв, М. Дьяченко, Л. Кандилович, І. Кон, О. Леонтьєв, А. Маркова, В. Моляко, Л. Орбан-Лембрик, Л. Пуні, К. Платонов, О. Спіркін, В. Столін, та ін.);

функціональному, що вивчає готовність як певний стан психічних функцій, що посідає проміжне положення між психічними процесами і рисами особистості та забезпечує загальний функційний рівень, на тлі якого розвиваються процеси, необхідні для ефективного виконання того, чи іншого виду діяльності (В. Алаторцев, Ф. Генев, Є. Ільїн, Т. Кириленко, О. Конопкін, М. Левітов, Л. Нерсисян, В. Пушкін, Б. Смірнов, та ін.);

особистісно-діяльнісному, що визначає готовність як цілісний прояв усіх сторін особистості, яке дає можливість ефективно виконувати свої функції (О. Деркач, М. Дьяченко, Л. Кандилович, О. Сафін та ін.).

Для виникнення психологічної готовності до складних видів діяльності необхідними є: усвідомлення потреб суспільства та власних потреб; завдань, виконання яких призведе до задоволення цих потреб; оцінка умов, в яких будуть виконуватися майбутні завдання; самооцінка власних сил та здібностей; оцінка ймовірності досягнення результату та ін.

Отже, можна помітити, що головною особливістю готовності до діяльності є її інтегративний характер, що проявляється у впорядкованості

внутрішніх структур, узгодженості основних компонентів особистості професіонала, у стійкості, стабільності їхнього функціонування, тобто професійна готовність характеризується ознаками, що свідчать про психологічну єдність, цілісність особистості професіонала, які сприяють продуктивності діяльності [106].

Б. Ананьєв розглядає формування готовності до праці у межах особистісного підходу, як складний самостійний діалектичний процес, необхідними частинами якого є трудове навчання і участь у практичній діяльності. Принципове значення мають його висновки про те, що утворення працездатності людини відбувається задовго до початку професійної діяльності. Загальна працездатність, таким чином, виникає як результат формування готовності до діяльності та трудової мотивації [5].

С. Рубінштейн відзначав, що «усяка вольова дія припускає як відправний пункт стан, що складається в результаті попередньої більш-менш тривалої і складної внутрішньої роботи і який можна було б охарактеризувати як стан готовності, внутрішньої мобілізованості. Іноді перехід людини до дії відбувається через внутрішню необхідність, і ця дія виривається з неї як бурхливий потік зі сніжних вершин; іноді ж, незважаючи на те, що рішення вже прийняте, людині необхідно мобілізуватися, щоб від рішення перейти до його виконання» [113]. У такий спосіб підкреслюється, що готовність – це стан, що характеризується динамічною концентрацією внутрішніх сил людини, що дозволяє їй доцільно керувати власною діяльністю. У той же час, зазначається, що реалізація у діях може відбуватися по-різному: в одних випадках необхідне вольове зусилля, а в інших – дія є природною відповіддю психіки на зовнішні подразники.

Готовність у конкретному виді діяльності розуміється як інтенсивна перебудова конкретного рівня професіоналізму у напрямку його вдосконалення. Готовність у подібних уявленнях – це характеристика психологічних можливостей людини, характеристика певного етапу їхнього розвитку, різноманітності, широти, масштабу і діапазону. Незалежно від виду

діяльності, готовність формується на усіх етапах професійного становлення. Розвиваючись, вона стає умовою і засобом організації резерву активності особистості, її властивістю, створеною професійною діяльністю чи підготовкою до неї [116].

К. Платонов у структурі готовності виокремив три взаємодіючих елементи: моральну готовність, психологічну і професійну. Якості, що визначають моральну готовність, відносяться автором до соціально-обумовленої сторони особистості, психологічну – до сторони, що об'єднує індивідуальні особливості психічних процесів, професійну – до досвіду особистості [96].

В. Моляко розглядає готовність до праці як складне особистісне утворення, багаторівневу і багатопланову систему характеристик та якостей, які у своїй сукупності дозволяють суб'єкту більш-менш успішно виконувати конкретну діяльність. Готовність до праці включається до структури особистості, але формування готовності та підвищення її рівня, пов'язані з процесами підготовки до самої діяльності. Значне місце у дослідженнях автора приділяється розведенню категорій діяльності: праці виконавця та творчій праці та особливостям формування психологічної готовності до кожної з них [125, с. 8].

В. Дружинін відмічає, що психологічна готовність особистості є динамічною структурою, що містить декілька особистісних характеристик, а саме: мотиваційні особливості особистості – потребу успішно виконувати поставлене завдання, інтерес до діяльності, прагнення досягти успіху і проявити себе з кращого боку; пізнавальні особливості особистості – розуміння трудових обов'язків, професійних завдань, оцінка їхньої значущості для досягнення кінцевих результатів діяльності і для себе особисто (з боку престижу, статусу та ін.) уявлення про ймовірні зміни обстановки діяльності та ін.; емоційні особливості особистості – почуття професійної та соціальної відповідальності, впевненості у досягненні успіху, натхненні та ін.; вольові особливості особистості – управління собою,

мобілізація сил, зосередження на професійному завданні, нівелювання сторонніх впливів, переборювання сумнівів та ін. [41].

Розглядаючи психологічну готовність у широкому сенсі як професіоналізм, В. Шадриков зазначає, що вона є складним цілісним проявом особистості, характеризується твердою впевненістю у своїх силах, прагненням активно і зацікавлено, з повною віддачею сил боротися до кінця за досягнення певної мети; оптимальним рівнем емоційного збудження; високим рівнем психостійкості щодо різноманітних і, передусім особливо важливих для людини, зовнішніх і внутрішніх негативних чинників; здатністю доволіно керувати власними діями, почуттями, поведінкою у нескінченно мінливих умовах боротьби та у надто напруженій збудливій атмосфері ситуації [137, с. 124].

А. Маркова визначає, що професіоналізація, яка містить у тому числі, й психологічну готовність, як багатоканальний процес, відбувається одразу за кількома напрямками. Через навчання і виховання формується мотиваційна та операційна сфери професіоналізації. Психологічну готовність до професійної діяльності у такому випадку характеризує динаміка змін у мотиваційній сфері особистості, формування у ній професійно значущих установок, зміна ціннісно-значущої структури світосприйняття особистості. Успішне формування професіоналізму особистості і діяльності майбутніх фахівців базується на їхній готовності до праці. Провідною складовою до професійної діяльності є психологічна готовність, що розуміється автором як комплексне психологічне утворення, як сплав функціональних, операційних та особистісних компонентів [78].

На думку Л. Орбан-Лембрик, готовність особистості до управлінської діяльності - це соціально-детермінований і психічно зумовлений процес, який знаходить свій прояв у позитивному емоційно-вольовому ставленні до управлінської діяльності. Це сконцентрований показник професіоналізму, це можливості людини, які характеризують її здатність досягати вершин (акме) майстерності. Це, зрештою, реальні вчинки особистості, що сприяють

оптимальному та успішному функціонуванню та розвитку усієї організації [91, с. 343].

На думку Л. Кондрашової, готовність до педагогічної діяльності є формою складного особистісного утворення, яке поєднує у собі моральні, інтелектуальні та духовні якості та засоби, що виступають сукупною силою особистості спеціаліста [61, с. 12–15]. На думку Ж.Вірної, готовність до праці – це складне цілісне особистісне утворення, до складу якого входять морально-вольові якості особистості, соціально значущі мотиви, практичні вміння, навички, знання про професію, індивідуально-психічні якості, психологічні функції і здібності, необхідні для трудової діяльності. Як показники рівня готовності до праці автор виокремлює продуктивність і задоволеність, які характеризують швидкість включення людини у діяльність і легкість адаптації до нових умов [31, с. 114].

І. Окуленко, досліджуючи проблему психологічної готовності льотного складу в умовах тривалих перерв між польотами, зазначав, що психологічна готовність льотного складу – це така інтегральна властивість особистості, стан її психіки, які забезпечують оптимальний рівень їхнього функціонування та проявляються у мотиваційній, когнітивній та емоційно-вольовій готовності завдяки дії механізму мобілізаційної готовності та психічної саморегуляції [90, с. 41].

С.Занюк у поняття «готовність», крім стійких якостей індивіда включає і ситуативні чинники трудового завдання, по відношенню до яких утворюється така готовність. В його дослідженнях готовності до ризику зазначається, що з віком ступінь її знижується, що у більш досвідчених працівників вона є нижчою, ніж у менш досвідчених. На готовність до ризику також впливає характер трудової діяльності, тобто у військових вона значно вище, ніж у студентів [47, с. 30].

О.Хуртенко під психологічною готовністю спортсмена розуміє можливість успішного виступу на змаганнях. У психологічній готовності вона велике значення відводить впевненості, волі та ін., які, на її думку, не

підлягають вимірюванню і можуть лише доповнювати об'єктивні дані досліджень. Автор заперечує належність психологічної готовності до категорії станів і пропонує визначити її, виходячи зі структурно-функціонального аналізу психічної діяльності [136].

Л. Нерсесян та О. Конопкін внаслідок результатів експериментальних досліджень проблеми підвищення готовності до екстрених дій в умовах монотонної праці, та співставлення їх з літературними джерелами виокремлюють три компоненти, що утворюють структуру готовності до екстрених дій:

образ структури дії, яку необхідно виконати у відповідь на будь-який екстрений сигнал. Ці образи або інформаційні моделі дій закодовані у мозку працюючої людини. При виникненні аварійної ситуації у машиніста актуалізується та або інша відповідна конкретному сигналу модель відповіді;

загальний психофізіологічний стан, який забезпечує швидкість актуалізації необхідного досвіду діяльності в аварійних ситуаціях. Рівень цього стану забезпечується загальним функціональним рівнем нервової системи машиніста;

психологічна спрямованість особистості на виконання необхідних дій у випадку виникнення аварійної ситуації. Характерною особливістю цієї особистісної готовності є напруження, свідома боротьба зі зниженням готовності, що передбачає певне вольове зусилля.

Усі ці три компоненти готовності до діяльності знаходять різне відображення у діяльності операторів. Так, перший компонент проявляється у вірності здійснюваних дій, його індикатором можуть бути помилкові дії оператора. Для двох інших компонентів правильність виконання необхідних компонентів дії також має певне значення. Однак, зниження ефективності діяльності має значення тоді, коли трудова навичка є ще не зовсім сформованою [88, с. 167–168].

Вищезазначені автори зосереджують увагу на вивченні стану тимчасової готовності безпосередньо в процесі трудової активності

машиністів. Внаслідок чого вони ототожнюють стан готовності до екстреної дії з поняттям «установки» як форми готовності особистості до діяльності. Д. Узнадзе підкреслює, що установка є готовністю до активності у певному напрямі і виникає на базі взаємодії актуальної потреби і середовища, здатного її задовольнити. Тобто, виникнення установки обумовлене двома чинниками: потребами суб'єкта і ситуацією зовнішнього середовища. В процесі багаторазового повторення специфічних співпадінь потреби і ситуації такі установки фіксуються, тобто вони фіксують досвід активності суб'єкта [126].

Найбільшого уточнення та доповнення теорія установки набула у працях Ш.Надірашвілі, у вивченні соціальної поведінки особистості. Вчений виокремлює та характеризує рівні та структуру психічної активності від індивіда до особистості:

рівень психічної активності, що притаманний індивіду, характеризується взаємодією потреби та ситуації, на основі якої виникає установка, що стає базою для розгортання поведінки;

на другому рівні психічної активності, що притаманний суб'єкту, поряд із компонентами першого рівня взаємодіють «теоретична потреба» та придатна для її задоволення «конфліктна ситуація». На основі зустрічі цих двох чинників, їхнього одночасного впливу у суб'єкта з'являється установка на з'ясування «проблемної ситуації». Через цю установку пізнання суб'єкт починає здійснювати «теоретичну поведінку», в процесі якої відбувається з'ясування питань, що виникли перед суб'єктом. Ця «теоретична установка» надає інтелектуальній активності суб'єкту імпульсу і напряму;

третій, вищий рівень психічної активності, пов'язаний із соціальною поведінкою особистості. Соціальна установка лежить в основі соціальної поведінки людини і створює у особистості орієнтир на соціальні цінності. Це вже вольова активність особистості, яка регулюється системою ціннісних орієнтацій, моральних принципів [86, с. 14–22].

А. Асмолов також розглядає установку, як багаторівневу, ієрархічну структуру та співвідносить її з об'єктивними чинниками діяльності (мотив, ціль, умови реалізації діяльності) і структурними моментами процесу діяльності (діяльність, дія, операція, психофізіологічні реалізатори діяльності). Внаслідок чого, розподіляє їх на рівні смислової, цільової операційної установки, кожна з яких робить внесок у регуляцію предметної діяльності.

Кожен рівень установок проявляється специфічним чином у діяльності. Смилова установка відображає у діяльності особистісний сенс і регулює загальну спрямованість діяльності особистості у цілому. Установки цього рівня не можуть бути змінені під впливом вербальних стимулів, а лише під впливом змін умов діяльності суб'єкта. Цільові установки діють і визначають її конкретну спрямованість, проявляються у вигляді тенденцій до завершення дії, що перервалася (феномен Зейгарника). Установки рівня операцій лежать в основі звичайної стандартної поведінки і обумовлюються значенням предмета, на який спрямована, і від якого залежить конкретне відображення способу здійснення дій [12, с. 111–114].

Аналіз окремих характеристик трудової діяльності оператора, пов'язаних з проблемою готовності до дії можна знайти у працях С. Гелерштейна. Явище антиципації, передбачення майбутніх подій, як показують експериментальні дослідження, являють собою важливий чинник надійності людини-оператора. Автор підкреслює, що упіймати тенденцію, передбачити логіку розвитку подій – значить підготувати себе до реакції на майбутнє, створити корисну установку очікування, не завжди ясно усвідомлювану [16; 34].

Отже, незважаючи на різні смислові відтінки, на яких акцентують увагу різні науковці для розуміння поняття установки спільним є те, що вона орієнтує діяльність особистості у певному напрямі. Однак, теоретичний аналіз змісту досліджуваних понять свідчить про те, що установка і готовність мають різну психологічну природу. У першому випадку має місце

актуалізація сформованих у попередньому досвіді психологічних явищ, в іншому – психологічне утворення виникає під впливом завдань, потреб ситуації [42].

Психологічна готовність є значно складнішим структурним утворенням, ніж установка. Вона містить свідоме ставлення особистості до виконання певного завдання, розуміння його значущості, вибір найбільш доцільного способу реалізації мети, здатність до аналізу й оцінки власної діяльності, спрямованої на виконання завдання та регуляцію власної діяльності у відповідності зі змінами вимог ситуації або завдання.

Б. Смірнов і О. Долгопалова розглядають готовність до діяльності в екстремальних умовах і визначають її як стан, що має складну динамічну структуру і є відображенням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових якостей особистості в їхньому співвідношенні із зовнішніми умовами і майбутніми завданнями [120, с. 100].

А. Пуні розглядав проблему готовності спортсмена до змагань і дійшов висновку, що ця проблема є психолого-педагогічною (психологічною за предметом та педагогічною за засобами формування готовності). Психологічна готовність – це стан, що являє собою складний, цілісний прояв особистості, що обумовлений об'єктивними умовами у конкретних видах спортивної діяльності. Автор вважає, що до структури готовності спортсмена входять високо розвинуті пізнавальні, емоціональні та вольові якості: гнучка увага, необхідна спрямованість інтелектуальних процесів, спеціальна спостережливність, творча уява, оптимальний рівень стенічних емоцій. Готовність спортсмена до змагань складається з впевненості у власних силах, наміру проявити себе і досягти перемоги, оптимального емоційного збудження, високого рівня емоційно-вольової стійкості, здатності самостійно корегувати власну поведінку.

Стан психологічної готовності спеціально формується в процесі цілеспрямованої психологічної підготовки до кожного конкретного змагання, адже кожне змагання передбачає зіткнення неповторних об'єктивних умов

спортивної діяльності з неповторним розмаїттям внутрішнього світу особистості спортсмена [109, с. 9–15].

Т. Кириленко розмежовує поняття готовності та психічної готовності. Готовність розглядається автором як інтегральна характеристика спортсмена у конкретний момент часу. Як підсистема вона містить фізичну (енергетичну), спеціальну (технічну та тактичну) і психічну готовність. Психічна готовність до змагань – це передзмагальний психічний стан, основною ознакою якого є рівень емоційного збудження. Передзмагальне емоційне збудження виникає з потреби спортсмена у досягненні мети у змаганнях та суб'єктивної оцінки ймовірності досягнення цієї мети.

Складовими оцінки ймовірності досягнення спортсменом мети є:

оцінка ним власних можливостей, які визначаються рівнем різносторонньої його підготовленості;

оцінка (перед змаганням) передбачуваних та реальних умов змагання, включаючи і склад, і силу спортивних противників;

співставлення зазначених оцінок впливає на рівень емоційного збудження [57, с. 70–73].

О. Анцупов розуміє психологічну готовність як мотиваційно-вольовий стан психіки, що забезпечує актуалізацію професійної підготовленості в процесі переходу від очікування екстреного сигналу, час виникнення якого не визначений до початку бойових дій [8]. В. Ягупов стан психологічної готовності визначає як спрямованість і мобілізованість психіки воїнів на подолання майбутніх бойових труднощів, яка забезпечує результативність та якість виконання бойових завдань, у відповідності до їхньої складності, значущості та важливості [141, с. 376].

В. Варваров під готовністю розуміє комплекс знань, вмінь, навичок і професійних якостей, ототожнюючи її з майстерністю. Майстерність, у свою чергу, є найважливішим складником психологічної готовності. Автор зазначає, що «стан готовності забезпечує перехід до виконання нового завдання, або до виконання завдання в умовах, що змінилися». Звідси видно,

що сформована готовність дозволяє адекватно реагувати на зміну зовнішніх умов, забезпечуючи взаємозв'язок внутрішнього стану індивіда з зовнішніми цілями діяльності. Більш того, підтверджується потенціально «багатоцільовий» характер цього стану і необхідність його розгляду як «системи багатьох готовностей» [26].

О. Макаревич розглядає психологічну готовність як такий стан психіки, що містить фізичну готовність організму, емоційно-вольову, інтелектуальну та мотиваційну, які надають змогу людині бути готовою до перебування у складних умовах і до подолання їх з мінімальними суб'єктивними витратами [76, с. 90–125].

Ю. Самарін стверджує, що готовність як психологічний стан особистості – це внутрішня налаштованість психіки людини на певну поведінку при вирішенні конкретних завдань, установка на активну і доцільну дію [114]. Мета формування готовності полягає у полегшенні процесу адаптації, досягненні успіху, для чого необхідно оволодіти операційними, моральними, психічними та організаторськими аспектами обраної професії.

Розглядаючи психологічну готовність на функціональному рівні, М. Левітов зазначає, що перед початком будь-якої діяльності у людини виникає готовності до виконання цієї діяльності. Готовність він розглядає як придатність або непридатність людини до конкретного виду праці, як наявність або нестачу у неї необхідних для цієї праці здібностей. Окрім довготривалої готовності автор виокремлює ще й короткотривалий стан, який він називає також передстартовим.

Автор виокремлює три види цих станів:

звичайний (нейтральний), що виникає тоді, коли людина займається добре знайомою, постійною діяльністю;

підвищений стан готовності, виникає за низки умов: новизни, творчого характеру діяльності, особливого стимулювання діяльності та доброго фізичного самопочуття;

знижений стан готовності, виникає внаслідок порушення рівноваги процесів збудження та гальмування [68, с. 221–226].

О. Деркач і О. Ісаєв досліджували проблему готовності з позиції особистісно-діяльнісного підходу. Вони визначають готовність як цілісний прояв світоглядницької, моральної, мотиваційної, професійної, інтелектуальної, емоційної, вольової і фізичної сторін особистості [39]. Виявлено, що стан готовності детермінований такими чинниками: розуміння професійних завдань; усвідомлення відповідальності за правильне їхнє вирішення; прагнення проявити креативність; прагнення успішно вирішити поставлене завдання; впевненість у власних здібностях [40].

На думку О. Барабанщикова, формування готовності означає створення системи таких мотивів, відношень, установок, характеристик особистості, накопичення знань, вмінь, навичок, які, активізуючись, забезпечують можливість професіоналу ефективно виконувати свої функції. Оскільки вдосконалення діяльності і формування готовності до неї є двостороннім взаємопов'язаним процесом, а рівень готовності до діяльності визначає оптимальну працездатність людини й високу продуктивність її праці, то підвищення рівня готовності можна розглядати як основу вдосконалення виконання професійної діяльності [14].

Дослідження проблем психологічної готовності були узагальнені у працях М. Дьяченка і Л. Кандибовича. Вони визначають готовність до того, чи іншого виду діяльності як складне особистісне утворення (загальна або довготривала готовність) і як психічний стан (тимчасова або ситуативна готовність). Загальна або довготривала готовність являє собою систему стійких якостей та характеристик особистості: установки, знання, навички, вміння, мотиви діяльності, що адекватні вимогам, змісту та умовам діяльності та у своїй сукупності надають можливість суб'єкту більш або менш якісно виконувати діяльність. Тимчасова або ситуативна готовність – це актуалізація, мобілізація усіх сил, створення психологічних можливостей для здійснення успішних дій у конкретний момент часу [42, с. 37].

М. Корольчук теж виокремлює спеціальну та ситуативну психологічні готовності. Разом з тим, він спробував доповнити та конкретизувати структуру психологічної готовності, виділивши як окремий компонент емоційно-вольову стійкість [62, с. 219].

Л. Ахтирєв і В. Крутецький до основних складових психологічної готовності особистості відносять: відповідність підготовки вимогам діяльності, емоційно-вольову стійкість, намір максимально використати знання, вміння, навички, оцінку власної підготовленості. Автори вважають, що високий рівень психологічної готовності визначається тривалим цілеспрямованим формуванням структури особистості, де особливе місце посідають адаптація, професійна орієнтація, уявлення про професію, розвиток необхідних особистісних якостей [13; 65].

Є. Потапчук визначає психологічну готовність як одну з граней загальної готовності прикордонників до діяльності щодо захисту й охорони кордону. При цьому він зазначає, що динамізм, раптовість настання екстремальних ситуацій на кордоні суттєво утруднюють діяльність офіцера щодо контролю поточного психологічного стану підлеглих, скорочує час на його корекцію, приведення у відповідність до складності виконання службового завдання. Іншими словами, лише у поодиноких випадках існує можливість конкретно визначити завдання для прикордонної частини або прикордонного наряду. До того ж, під час його виконання обстановка може неодноразово і швидко змінюватися. У цьому випадку стан прикордонника повинен відрізнятися негайним «пере налаштуванням» психіки на адекватні дії. На його думку, загальна (тривала) психологічна готовність – це потенційна здатність прикордонника здійснювати переналаштування психіки адекватно виду службового завдання, що вирішується. Її основу становить система морально-психологічних якостей, що визначають потенційну здатність прикордонника до подолання труднощів служби. Ситуативна психологічна готовність (психологічна стійкість) – психічний стан, що сприяє подоланню конкретних труднощів службової діяльності [101].

В. Бараннік вважає, що рівень психологічної готовності характеризується якістю підготовленості і ступенем змобілізованості духовних сил на майбутню діяльність, який викликає певний рівень психічного напруження [15]. П. Горностай виокремлює змістовну сторону самої діяльності як важливу умову виконання майбутньої діяльності. Готовність – це «цілеспрямоване відображення у свідомості особистості системи професійних знань, навичок, вмінь, потреб, мотивів, психологічних якостей, установок та відповідних станів, що дозволяють їй успішно включитися у професійну діяльність і виконувати її оптимальним для цієї діяльності та цієї особистості чином» [36, с. 8–9]. Таким чином, автор піднімає питання про формування своєрідного, неповторного, індивідуального стилю у структурі психологічної готовності особистості до професійної діяльності. Це положення знайшло підтвердження та розвиток у дослідженні Л. Захарової, яка розглядає психологічну готовність особистості до діяльності як індивідуальний варіант психологічного забезпечення професійної діяльності. Психологічна готовність розглядається нею як процес, що має інваріантну структуру і варіативний зміст, які залежать від індивідуально-психологічних особливостей, а також від умов життєдіяльності та професійної діяльності. Психологічне забезпечення професійної діяльності є системою внутрішніх умов та засобів організації та реалізації ефективної професійної діяльності [48].

Автор виокремлює такі види психологічної готовності людини до діяльності: *мотиваційна готовність* розглядається, як актуалізація у майбутнього фахівця потреби у професійному та особистісному саморозвитку у праці, створює основу для розвитку професійно необхідних якостей та індивідуального стилю діяльності; *цільова готовність* – забезпечується наявністю концептуальної моделі діяльності, яка обумовлює вибір значущих професійних цілей з врахуванням актуальних потреб суб'єкта; *операційна готовність* – залежить від ступеню сформованості засобів (знань, вмінь, навичок) реалізації змісту основних етапів діяльності;

регуляційна готовність – реалізується в процесі психологічної підготовки як відносно самостійна діяльність зі специфічним змістом функцій підтримки професіоналізації суб'єкта.

Видам психологічної готовності у психологічній літературі приділено чимало уваги. Так, В. Рибалка, ґрунтуючись на розробленій ним тривимірній структурі особистості, виокремлює такі види психологічної готовності особистості до праці:

за психологічним змістом особистості – *комунікативну, мотиваційно-смислову, характерологічну, рефлексивну, едукативну, інтелектуальну та психофізіологічну готовність*;

за здатністю до виконання повноцінної діяльності – *суб'єктну або діяльнісну готовність* до оволодіння усіма компонентами професійної діяльності, що утворюється такими компонентами: потребово-мотиваційним, інформаційно-пізнавальним, цілеутворюючо-програмуючим, операційно-результативним та емоційно-почуттєвим;

за часовими, онтогенетичними ознаками – *вікову готовність* [111].

М. Дьяченко, Л. Кандибович та М. Левітов виокремили *загальну* (довготривалу) та *ситуативну* (короткотривалу) готовності; М. Корольчук – *спеціальну* (довготривалу) та *ситуативну* (короткотривалу); Б. Ананьєв, А. Асмолов, Ш. Надірашвілі, К. Платонов, Д. Узнадзе та ін. – *психологічну* та *практичну*; Б. Ананьєв, В. Сластенін та ін. – *загальну* та *спеціальну*; Б. Ананьєв, М. Степанов та ін. – *розумову* та *фізичну*.

У сучасній науці тривають дослідження, пов'язані з визначенням фізіологічної основи готовності особистості до діяльності. Так, зокрема М. Берштейн пов'язує механізми готовності з порушенням систем умовних зв'язків; М. Уолтер – з добором і збереженням сенсорної інформації, що має безпосереднє відношення до тієї чи іншої дії; О. Ухтомський називав його «оперативним спокоєм», що спирається на рухливість «нервових процісів», які забезпечують перехід від «оперативного спокою» до термінової дії [127].

Складні форми готовності мають своїм механізмом насамперед умовно-рефлекторну діяльність мозку (готовність до іспиту, публічному виступу). На думку О. Лурії, «лобові частки мозку є корковим апаратом, оскільки вони відіграють вирішальну роль у забезпеченні однієї з найважливіших умов свідомої діяльності – створення необхідного тону кори і модифікації стану пильнування у відповідності до завдань, що висуваються перед особистістю» [75].

Формування стійких намірів і програм, що визначають свідому поведінку людини, обумовлюють її лобові частки кори головного мозку. Ситуація, яка сприйнята людиною, відбивається в її мозку, викликає посилений перебіг пізнавальних та інших процесів ще до початку виконання дій, але з врахуванням уявного результату. Цей стан з фізіологічної точки зору ґрунтується на мозаїці процесів порушення гальмування у головному мозку, насамперед у корі і підкірці. П. Анохін назвав його «функціональною системою» - це широке функціональне об'єднання різних сукупних структур і процесів на основі кінцевого ефекту. Теорія функціональної системи розкриває фізіологічний механізм формування доцільної поведінки і передбачення [6].

На сьогодні формуванню психологічної готовності приділено чимало уваги у психотерапевтичній практиці. С. Ковальов пропонує практичну модель формування психологічної готовності до досягнення будь-якої мети (або до виконання будь-якої діяльності), яка складається з таких компонентів: бажаність мети; впевненість у досягненні мети; впевненість у тому, що дії, які необхідно буде виконати для досягнення мети будуть мати нормальний, природній характер; впевненість у власних здібностях щодо досягнення цієї мети; впевненість у тому, що особистість заслуговує досягнення поставленої мети. Намагаючись виконати будь-яке завдання або досягнути певної мети автор рекомендує: «не тільки створіть добре сформований образ результату вашої діяльності, а й виконайте вищезазначену техніку – по суті, це включення «автопілоту» вашої підсвідомості» [59].

Таким чином, в процесі теоретичного дослідження проблеми «психологічна готовність особистості» у сучасній науці було виявлено різні трактування цього поняття, які обумовлені як специфікою структури діяльності, що вивчалася у кожному конкретному випадку (робота у звичайних, аварійних ситуаціях, у важких кліматичних умовах, спортивні змагання, охорона державного кордону, військово-професійна діяльність та ін.), так і розбіжністю теоретичних підходів науковців. Таким чином, у сучасній науці дослідження зазначеної проблематики триває за трьома напрямках: особистісному, функціональному та особистісно-діяльнісному.

Отже, під психологічною готовністю майбутніх офіцерів-прикордонників розуміємо комплексне, динамічне психічне утворення, сплав мотиваційного, когнітивного, інструментального, особистісного, креативного та діяльнісно-середовищного компонентів, що обумовлені сутністю та психологічними особливостями їхньої професійної діяльності.

Висновки до розділу

Аналіз психологічної літератури надає можливість зробити висновки про те, що одним з найважливіших чинників, що впливає на ефективність професійної діяльності офіцера, є його психологічна готовність як суттєва передумова будь-якої цілеспрямованої діяльності. Дослідження психологічної готовності у сучасній науці триває за трьома напрямками: особистісному, функціональному, особистісно-діяльнісному.

Спираючись на особистісно-діяльнісний підхід у дослідженні зазначеної проблеми, під психологічною готовністю майбутніх офіцерів-прикордонників розуміємо комплексне, динамічне психічне утворення, сплав мотиваційного, орієнтаційного, емоційно-вольового, особистісно-операційного та оціночно-рефлексивного компонентів, які сприяють успішному виконанню завдань з вивчення і виховання особового складу, спрямованих на забезпечення високого рівня морально-психологічного стану та бойової готовності підрозділу охорони державного кордону України.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОФІЦЕРА-ПРИКОРДОННИКА

2.1. Специфіка професійної діяльності офіцера-прикордонника

Сучасна демократизація суспільства вимагає нових підходів до формування особистості керівника. Ускладнення завдань, що покладаються на керівників різних рівнів Державної прикордонної служби України, потребує їхнього колегіального вирішення та осмислення можливих наслідків. Охорона державного кордону – специфічний вид реалізації державної політики у сфері національної безпеки України. Саме охорона державного кордону визначає захищеність особистості, суспільства й держави у цілому у прикордонному безпековому сегменті.

Прикордонна безпека є базисним елементом у державотворенні, тобто після його появи можна стверджувати про існування держави у цілому як суб'єкта. На сьогодні особистості та суспільству у прикордонному безпековому сегменті загрожують тероризм, торгівля людьми, прикордонна злочинність, транскордонна незаконна міграція та наркотики.

На формування системи прикордонної безпеки України впливає низка чинників, серед яких – розташування країни на сході об'єднаної Європи та проходження через її територію євразійських транспортних коридорів; наявність «заморожених» конфліктів у регіонах, що межують з Україною; незаконна міграція та контрабандна діяльність, які набули організованого транскордонного характеру; відсутність будь-якої прикордонної інфраструктури на двох третинах кордону. Отже, з врахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні діяльність усіх державних органів (у межах компетенції) має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, запобіганні та нейтралізації названих загроз

національній безпеці загалом і захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеки її прикордонного простору зокрема.

Забезпечення національних інтересів у прикордонній сфері здійснюється органами управління об'єднань, прикордонних загонів, загонів морської охорони, окремих контрольно-пропускних пунктів, авіаційних частин, підрозділів забезпечення, розвідки та охорони здоров'я на усій ділянці державного кордону. Беручи до уваги геополітичне розташування країни, на Державну прикордонну службу України поставлено завдання кардинально підвищити якість охорони державного кордону, яка базується на впровадженні європейських стандартів у здійсненні прикордонного контролю. Ефективність виконання поставленого завдання безпосередньо залежить від професійної компетентності офіцерів-прикордонників, які забезпечують територіальний суверенітет України та недоторканність її кордонів.

Прикордонна діяльність здійснюється для охорони і захисту державного кордону України. Вона захищає життєво важливі інтереси особистості, суспільства й держави в прикордонній безпеці. Рушійною силою прикордонної діяльності є прикордонник – військовослужбовець. У свою чергу така категорія персоналу, як військовослужбовці державної прикордонної служби, містить категорії офіцерів, прапорщиків, військовослужбовців за контрактом, солдат. Тобто професія «прикордонник» є розгалуженою та широкомасштабною.

Основою здійснення прикордонної діяльності є офіцер – керівник, організатор безпосередніх дій прикордонників, спрямованих на припинення прикордонних порушень: режиму державного кордону, режиму у пунктах пропуску через держкордон, спроб незаконного переміщення через кордон вантажів, матеріалів, предметів, зброї, наркотиків, тобто посадова особа, яка якнайповніше відповідає за результати прикордонної діяльності.

Професійна діяльність офіцера-прикордонника є багатогранною, розгалуженою та насиченою бойовими подіями, процесами управління,

змінами в обстановці на державному кордоні (ділянці державного кордону, за які відповідає офіцер). Вміння офіцера-прикордонника приймати рішення на бій, охорону державного кордону є важливим елементом управлінської діяльності офіцерами – керівниками різних ланок управління. Саме від здатності офіцера повно, грамотно (з урахуванням особливостей охорони ділянки відповідальності), всебічно, оперативно вплинути на ситуацію, що виникає під час охорони державного кордону, залежить якість, надійність несення служби прикордонними нарядами.

Професію офіцера-прикордонника, відповідно до класифікації Є. Клімова, яка розглядає професії у межах психології праці, можна віднести до соціономічного типу «людина – людина» [58]. Цей тип професій характеризується тим, що предмет діяльності має подвійний характер. З одного боку, це взаємодія між людьми, а з іншого – потреба у спеціальних знаннях, вміннях і навичках. При цьому велика частка діяльності суб'єкта у таких професіях, як зазначає дослідник, припадає на обслуговування людей або керівництво їхньою діяльністю чи їхнім навчанням і вихованням. Загалом можна стверджувати, що специфіка професійної діяльності соціономічного типу полягає у тому, що вона відбувається в умовах постійного і безперервного спілкування [115]. Це зумовлено тим, що офіцери-прикордонники виконують завдання професійної діяльності при взаємодії з усім персоналом підпорядкованих підрозділів і у тісному контакті з представниками інших правоохоронних органів і органів місцевого самоврядування.

Згідно з освітньо-кваліфікаційною характеристикою на випускника Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, а також з Інструкцією про організацію діяльності інспекторів прикордонної служби Державної прикордонної служби України, офіцер-прикордонник для успішного виконання завдань з охорони кордону повинен бути:

по-перше, професіоналом, керівником, лідером, здатним вести за собою підлеглих, використовуючи свій авторитет, довіру людей, позитивні емоції;

по-друге, людиною, здатною бути підвладною не лише вищому керівництву, але насамперед закону, вгамовувати свої емоції й зіставляти свої дії з моральними та духовними цінностями;

по-третє, вихователем, який подає особистий приклад безкорисливого служіння державним і суспільним інтересам, здатен роз'яснювати, консультувати, а за необхідності дискутувати та переконувати людей у необхідності тих чи інших дій;

по-четверте, людиною, яка має ґрунтовні знання, ерудицію, досвід, високу особистісну культуру;

по-п'яте, психологом вищої кваліфікації з рішучим характером і водночас розважливим, психологічно врівноваженим і стійким, умінням легко встановлювати контакти з колегами, успішно долати внутрішні та зовнішні конфлікти.

Окрім цього, для надійної охорони державного кордону офіцер як управлінець повинен забезпечити відповідний морально-психологічний клімат у прикордонному підрозділі. Важливо, щоб офіцер як керівник міг впливати на соціально-психологічні процеси у прикордонному колективі щодо формування статутних взаємовідносин, попередження негативних явищ взаємодії при організації різних видів оперативно-службової діяльності. У цьому випадку йдеться про знання офіцером міжособистісних стосунків у групі, особливостей керування прикордонним підрозділом і мікрогрупами в умовах професійної діяльності, змісту управлінської діяльності щодо згуртування підрозділів органів охорони державного кордону, вміння здійснювати оцінку діяльності різних категорій персоналу і формування прийняттого соціально-психологічного клімату у підрозділах.

Бойовий настрій офіцера-прикордонника визначається якостями, які формуються у прикордонному навчальному закладі, перших роках служби,

вибудованої моделі поведінки з підлеглими, командирами і начальниками, психологічній підготовці.

Настрій офіцера-прикордонника – показник почуттів, емоційних переживань, афектів, які проявляються при різних ситуаціях оперативно-службової діяльності, безпосередньо впливають на професійне життя офіцера, його діяльність. Настрій офіцера-прикордонника має імпульсивну силу, динамічність. Саме настрій офіцера-керівника мобілізує, інспірує або стримує настрій підлеглих, впливає на міжособистісні стосунки та загальний стиль керівництва. Зазначене визначає необхідність вивчення різних форм настрою, причин його зміни, коли настрій переходить від однієї форми в іншу: з позитивної у негативну, з неусвідомленої в усвідомлену, з відкритої у закриту. Позитивний настрій офіцера-прикордонника містить такі емоції і почуття, як оптимізм, задоволеність, радість, почуття гордості за свою професію, патріотизм, любов до Батьківщини.

Негативний настрій є сигналом не професійності, незадовільних або недостатніх внутрішньо-особистісних комунікацій офіцера, ситуаційного дискомфорту при вирішенні завдань. Він характеризується невпевненістю, незадоволеністю, гнівом, страхом, панікою, песимізмом, дратівливістю та виникає при не контрольованості обстановки, що виникає на державному кордоні, особистісних потрясіннях.

Ефективним методом впливу на настрій є самостереження за власними реакціями, висловлюваннями, емоційними проявами, при цьому слід враховувати підсвідому узгодженість власного самопочуття зі своїми моральними принципами та те, що начебто за зовнішнім спокоєм офіцера-прикордонника приховується і радість, і горе, і любов, і ненависть [46, с. 243–252.].

Прояви гніву, ненависть до прикордонних правопорушень, порушників, злочинців, виховані зі здатністю раціонально мислити, сприяють якісній та ефективній діяльності офіцера при виконанні завдань на кордоні.

Ефекти напруги, страху при виникненні обстановки на державному кордоні можуть проявлятися у офіцерів, які мають низькі волеві якості. В прикордонному підрозділі, в якому офіцер-прикордонник є авторитетним керівником, командиром, який турбується за своїх підлеглих, бойовий настрій згуртовує персонал на виконання визначених завдань. У таких прикордонних колективах страх, який виникає перед небезпекою не має руху, тобто таке упередження, в подальшому, локалізує окремих особистостей, які все ж піддаються страху. Отже, офіцер-прикордонник, який розвиває і підтримує бойовий настрій, підлеглих виховує у себе такі якості, як організованість, мужність, дисциплінованість.

У бойових умовах, навіть у підготовлених, дисциплінованих офіцерів, які послабили свій емоційний контроль, можуть виникати негативні почуття і настрої, що, звичайно ж вплине на колектив, прикордонний наряд, який офіцер очолює. На цьому етапі реакція страху, проявлятиметься голосною розмовою, рухами, навіюванням. Відсутність інформації при спробах прояснити проблематичну, емоційну ситуацію може визвати невпевненість або ж паніку. Якщо ж офіцер на цьому етапі не проявить психологічну витримку, не подавить страх рішучими діями, не отримає інформацію по хвилюючому його в цей момент питанню, то подальші дії можуть привести до не виконання наказу на охорону державного кордону, бойового завдання тощо. В таких випадках офіцер зобов'язаний проаналізувати причини появи такого настрою, відшукати засіб усунення небезпечної ситуації.

До причин, які визивають негативний настрій можемо віднести такі:

фізіологічні (*стомленість, харчове отруєння, голод, безсоння*);

соціальні (*відсутність достовірної інформації, без авторитетність командування*);

психологічні (*невпевненість, ізолюваність, усвідомлення безсилля перед небезпекою*) та інші;

Негативний настрій перед виконанням завдань на охорону державного кордону є початковим чинником гальмування розвитку бойового настрою.

Негативний настрій може виникати повільно, внаслідок зниження емоційної стійкості офіцера, або ж навпаки він може з'явитися раптово, внаслідок цього офіцер-прикордонник може бути не готовим до активних дій або протидії негативному страху. Надійним засобом усунення негативного настрою є активні професійні дії: збільшення темпу прикордонного пошуку, поява чинників, які сприяють безумовному виконанню завдань, наприклад слідів порушника, якісні результати фільтраційних, оперативних заходів, перерозподіл своєї уваги на інший вид діяльності та інші.

За результатами аналізу нормативно-правових документів, які регламентують професійну діяльність персоналу Державної прикордонної служби України, О.Сціборовський визначає, що для виконання усіх поставлених перед офіцерами-прикордонниками завдань з охорони і захисту державного кордону важливе значення має сформованість у них високого рівня професійно-психологічної компетентності [122].

Професійно-психологічна компетентність офіцера-прикордонника зумовлена змістом завдань, покладених на Державну прикордонну службу України, залежить від правоохоронної спрямованості професійної діяльності персоналу прикордонного відомства та функціонального призначення професії. В процесі практичної діяльності офіцера відбувається процес становлення його як професіонала. Природно постає питання про співвідношення професіоналізму офіцера-прикордонника та його психологічної компетентності й місця в процесі становлення як професіонала. Оскільки психологічна компетентність – важлива складова професійної компетентності, то зрозуміло, що вона є складовою професіоналізму офіцера-прикордонника, певним етапом його становлення як професіонала. На базі наявних психологічних якостей офіцера-прикордонника в процесі отримання та накопичення знань і вмінь з психології формується його психологічна компетентність, яка у сукупності та взаємозв'язку з загальновійськовою та службово-практичною компетентністю утворює професійну компетентність, котра в свою чергу є

основою професіоналізму. Як зазначає Л.Боровик, психологічна компетентність, переломлюючись через призму професійної компетентності та враховуючи всі особливості даного виду професійної діяльності, виступає складовою професіоналізму офіцера [23]. Вона корелює з професіоналізмом, виступає одночасно його умовою та показником досягнення. З іншого боку, в процесі становлення професіонала в результаті накопичення знань та досвіду відбувається зростання професійної та психологічної компетентності офіцера-прикордонника. Тобто психологічна компетентність є не лише умовою, але й похідною професіоналізму.

2.2. Професійна діяльність офіцера-прикордонника: соціально-психологічний аспект

Сучасне покоління стало свідком та учасником суспільно-політичних змін у військовій, політичній, економічній, психологічній, соціальних сферах життя української держави. Так, анексія Криму Росією у 2014 році, підтримка нею сепаратистів на сході України і безпосередня участь у бойових діях з українськими прикордонниками і військовослужбовцями Збройних сил України вплинули на змістовну-особистісну переоцінку цінностей власного «Я», змусили та об'єднали масову свідомість офіцерського корпусу Державної прикордонної служби України діяти в єдиному психологічному просторі сьогоденного буття.

Водночас нова воєнно-політична ситуація світу характеризується зростанням непримиренності політичних, економічних, національних, релігійних та інших інтересів до такого стану речей. Події в Україні останніх років свідчать, що світ і наша держава зокрема виявилися недостатньо підготовленими до врегулювання локальних конфліктів, а також до протидії актам спротиву. Цей тривожний симптом потребує всебічного осмислення,

особливо в світлі трагічних подій, пов'язаних із загибеллю військовослужбовців України.

Відповідно до статті 2 Закону України «Про Державну прикордонну службу» першою основною функцією Державної прикордонної служби України є: охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах, інших водоймах з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму [103]. Забезпечення практичного виконання цієї важливої норми в охороні державного кордону покладено на офіцерів-прикордонників, які проходять службу і забезпечують охорону державного кордону.

Прикордонна діяльність офіцера – це складний багатоплановий процес, пов'язаний із щоденним вирішенням проблем охорони державного кордону. Діяльність на кордоні торкається національних інтересів і суміжної країни, водночас дає змогу розв'язувати питання, які жодна з інших інституцій держави не в змозі розв'язати самотужки.

Офіцери-прикордонники, які проходять службу у лінійних підрозділах охорони державного кордону у складних, як правило, особливих умовах, у непростій соціально-політичній обстановці, у різній географічній місцевості і в принципі в різному культурному середовищі. З психологічної точки зору подібні умови виконання службових обов'язків характеризуються присутністю і негативним впливом на психіку людини несприятливих, дискомфортних факторів, що породжують емоційний стрес. Із цього випливає, що офіцери-прикордонники нерідко зазнають нервово-психічних розладів, психічної дезадаптації та стресових станів. Такі явища призводять до зривів у професійній діяльності, втрати або значного зниження працездатності, міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни, зловживання алкоголем, наркотиками.

У дослідженнях О.Матеюка, С.Мула, Є.Потапчука зазначено, що під час виконання своїх службових обов'язків офіцери-прикордонники постійно

потерпають від дії стрес-чинників, що супроводжують їх професійну діяльність, при цьому задля мінімізації негативних наслідків стресу вони використовують такі моделі копінгів, як адаптивну, дезадаптивну та псевдоадаптивну [81; 85; 102].

Як зазначається у дослідженнях В.Осьодла, О.Сафіна, для офіцерів важливим є розуміння можливих напрямків професійної діяльності, змісту роботи посадових осіб підрозділів охорони державного кордону з організації та здійснення охорони кордону, керівництва службою зміни прикордонних нарядів, специфіки діяльності в особливих умовах та при ускладненні обстановки тощо. Уявлення про перспективи розвитку професії та можливості кар'єрного росту впливають на закріплення спрямованості на подальшу професійну діяльність в обраній сфері [93; 116].

Одним із перспективних шляхів подолання негативних проявів психіки військовослужбовців є створення в штаті органів охорони державного кордону інституту психологів, які забезпечують високу психологічну стійкість військовослужбовців, готовність виконувати бойові завдання в будь-яких умовах обстановки кордону. Психолог органу охорони державного кордону забезпечує і оцінює морально-психологічний стану особового складу прикордонних підрозділів; здійснює психологічну підготовку, психологічне супроводження виконання завдань охорони державного кордону.

Визначені завдання, що вирішуються штатним психологом лише в загальному плані, характеризують діяльність структур по роботі з персоналом у системі морально-психологічного забезпечення прикордонних підрозділів Державної прикордонної служби України.

Психологічний стан офіцерського складу військових колективів – складова бойового потенціалу Державної прикордонної служби України в мирний та особливо у військовий час. Психологічне забезпечення офіцерів прикордонних підрозділів проводиться у три етапи:

- 1) підготовка до охорони державного кордону;

- 2) під час охорони державного кордону;
- 3) по закінченню завдань охорони державного кордону.

Підготовка до охорони державного кордону.

I. Загальні організаційні заходи.

1.1. Складання плану роботи заступника по роботі з персоналом щодо психологічного забезпечення підготовки та виконання завдань охорони державного кордону.

1.2. Спільна робота органів управління прикордонного загону, заступника начальника прикордонного загону по роботі з персоналом, начальника медичної служби, кадрів щодо укомплектованості персоналом. Вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців і їхня психодіагностика.

1.3. Надання психологічної допомоги офіцерам-прикордонникам, які проходять службу в прикордонних підрозділах пункті пропуску або вивчаються для подальшого проходження служби в таких підрозділах.

1.4. Організація та проведення занять із загальної, спеціальної, психологічної підготовки офіцерського складу.

1.5. Спостереження за психічним станом військовослужбовців на контрольних заняттях.

II. Психологічні організаційні заходи.

2.1. Тестування офіцерського складу на предмет визначення нервово-психічної стійкості, реактивної та ситуативної тривожності.

2.2. Надання можливості штатному психологу прикордонного загону проведення комплексного психологічного обстеження всього офіцерського складу за методиками визначення оцінки психологічного стану й готовності до професійної діяльності під час виконання завдань охорони державного кордону.

2.3. Комплектування підрозділу наявними методиками у відповідності з даними рекомендаціями.

2.4. Підготовка психологічної характеристики офіцера та звітних документів кадрів.

2.5. Підсумкова анкета-тест офіцерського складу з володіння комплексом заходів психологічного забезпечення професійної діяльності при виконанні оперативно-службових завдань прикордонниками.

Під час охорони державного кордону.

I. Загальні організаційні заходи:

1.1. Постійний контроль за перебігом, змінами та проявами психічних процесів, станів, утворень, якостей офіцерського складу прикордонних підрозділів.

1.2. Організація регулярних занять з аутогенного тренування та виконання спеціальних фізичних вправ.

1.3. Організація психологічної допомоги в процесі та після охорони державного кордону.

II. Психологічні організаційні заходи.

2.1. Спостереження за проявами, змінами психічних явищ під впливом умов охорони державного кордону, локалізації нестандартних ситуацій, відбиття збройних нападів.

2.2. Надання психологічної допомоги методами психологічного консультування та психотерапії офіцерам, які її потребують. Психокорекційна робота.

2.3. Проведення занять за методиками саморегуляції та вольової мобілізації або психологічної релаксації особового складу після нервово-психічних навантажень.

2.4. Аналіз і прогнозування стану стомленості офіцерського складу. Розробка рекомендацій начальнику щодо проведення заходів по його зниженню.

2.5. Психологічне вивчення функціонального стану й працездатності військовослужбовців підрозділів за прямими та побічними показниками через кожні 2–3 місяці несення служби, а також осіб, на яких було найбільше

навантаження у період виконання завдань (в умовах бойової готовності через кожні 2 тижні бойової служби).

2.6. Щоденна робота по прийому осіб, які потребують психологічної допомоги.

2.7. Підготовка матеріалів до звіту з організації заходів психологічного забезпечення охорони державного кордону.

Психологічний аналіз завдань, що виконуються офіцерами-прикордонниками на усіх етапах охорони державного кордону вимагає індивідуального планування, окремої ретельної підготовки особового складу (військовослужбовців усіх категорій), його морально-психологічного, тилового та технічного забезпечення у відповідності з специфікою умов охорони визначеної ділянки державного кордону.

З метою збереження й підтримки готовності офіцерського складу під час виконання ним завдань охорони державного кордону пропонуються такі психологічні та психопрофілактичні заходи:

забезпечення відділів прикордонної служби рослинами, обладнання кімнати психологічного розвантаження засобами психологічного впливу та релаксації;

показ записів живописних краєвидів, знаменних подій у житті підрозділу; активне використання можливостей художньої літератури, кінофільмів, музики, самодіяльності та творчості, заходів, які сприяють усуненню монотонії та сприяють виникненню позитивних емоцій, стану психічної бадьорості, задоволеності;

застосування спеціально-розроблених аутотренінгів і фізичних вправ, які застосовуються під час охорони державного кордону.

З метою надання кваліфікованої психологічної допомоги офіцерам, які її потребують, робота штатного психолога включає:

ознайомлення військовослужбовців з основами здорового способу життя (суспільна та особиста гігієна, боротьба з поганими звичками, знання з

конфліктології та етнопсихології, особливості перебігу психічних станів під час охорони державного кордону);

пропаганду окремих заходів психологічного забезпечення професійної діяльності прикордонника;

індивідуальну психотерапевтичну роботу, психологічні консультації за різноманітною тематикою;

визначення чинників, які призводять до розвитку психічних розладів під час охорони державного кордону;

індивідуальні співбесіди про негативний вплив на психічне здоров'я поганих звичок – паління, надмірного вживання спиртного;

психологічне забезпечення заходів безпеки військовослужбовців під час бойової служби;

навчання та мобілізація офіцерського складу до щоденного використання аутогенного тренування з використанням методичних матеріалів, плакатів, індивідуальних консультацій.

Особливо важливим є використання можливостей аутогенного тренування, що дасть змогу зняти нервову напругу, концентрувати увагу, пам'ять, мислення.

Завдання загальної психологічної підготовки – формування й удосконалення психологічних якостей офіцерів з урахуванням тиску, збройних нападів, масових заворушень на державному кордоні. Вона організовується та проводиться постійно, в будь-яких умовах бойової діяльності. Цей вид підготовки орієнтований на загальну підготовку психіки офіцера до дій у складних ситуаціях. Її складовими є:

інтелектуально-аналітична підготовка (аналіз одиниць інформації, порівняння, зіставлення, пошук взаємозв'язку структурних елементів, прийняття рішень, умовисновки тощо);

розвиток психічних процесів (мислення, сприймання, волі, емоцій, уяви, уявлення, моделювання передбачуваної поведінки та діяльності)

удосконалення пізнавальних (когнітивних), сенсомоторних, емоційно-вольових процесів тощо;

формування та розвиток регуляторних здібностей, головним чином навичок, вмінь вольової саморегуляції, розвитку образної уяви, навичок та умінь самонавіювання, самонаказів, концентрації та переключення уваги;

емоційно-вольова складова реалізується через приборкання емоцій, нервів, залучення прихованих резервів психіки та є головним компонентом реалізації рішень;

стресостійкість особистості;

спрямованість особистості, формування морально-вольових якостей, необхідних для реалізації індивідуального потенціалу (фізичного, емоційного, розумового);

фізична (залучення та розвиток фізичних можливостей організму, що сприяють ефективному подоланню перешкод без особливих витрат).

Спеціальна психологічна підготовка організується з метою розвитку специфічних військово-професійних якостей. Вона спрямована на психологічну підготовку за прикордонною спрямованістю особистості, основою якої є функціональна психологічна підготовка.

Цей вид підготовки містить такі складові елементи:

функціональна підготовка, зміст якої полягає в тому, щоб підготувати особистість до психологічного сприймання та усвідомлення необхідності виконання своїх функціональних обов'язків та діяти у відповідності з ними;

нормативний, тобто сприймання норм поведінки, відповідність вчинків, слідування ним при такому стані психіки, який не викликає певного дискомфорту (психічної неузгодженості, невідповідності, дисонансу).

Цільова психологічна підготовка проводиться в інтересах конкретного завдання охорони державного кордону.

Вона містить такі складові елементи:

мотивацію, що визначає, формує та закріплює певну мотиваційну спрямованість на ефективне досягнення поставленої мети;

завдання певної установки, що сприяє вірним діям і здатності офіцера до самовдосконалення при реалізації поставленої мети;

аналіз подій, спрямований на розвиток і вдосконалення розумових здібностей та можливостей офіцера;

психологічну корекцію, спрямовану на корегування дій особистості відповідно до мінливих умов ситуації та несподіванок.

Для боротьби зі стресом та його наслідками ефективними є техніки релаксації. Релаксація – це стан бадьорості, що характеризується зниженою психофізіологічною активністю. Найчастіше застосовують такі методи релаксації, як нервово-м'язова релаксація, аутогенне тренування, медитація, контроль дихання. Самонавіювання, або аутосугестія, дає змогу особистості викликати у себе відчуття, керувати процесами уваги, пам'яті, емоційними та соматичними реакціями [140].

Таким чином, психологічні особливості та зміст психологічної готовності до професійної діяльності офіцерів-прикордонників базується на основі психологічних особливостей професійної діяльності керівної ланки лінійних прикордонних підрозділів. Психологічні особливості прикордонної служби офіцерів-прикордонників відділів прикордонної служби типу «В»: віддаленість місць дислокації підрозділу від населених пунктів; при розташуванні у населених пунктах різний за специфікою етнос місцевого населення, масова побутова не облаштованість проживання офіцерських сімей, однотипність (монотонність) виконання завдань з охорони державного кордону (притаманна відділу прикордонної служби з неактивною ділянкою), у зв'язку з відбором для служби у Державній прикордонній службі України військовослужбовців-контрактників, як правило, з числа місцевого населення, особистісна сформованість прикордонних підрозділів, психічна напруга між групами військового колективу, відсутність позитивної мотивації до діяльності в зв'язку з постійними ротаціями офіцерів, постійний централізований контроль за умовами діяльності й поведінкою, психологічний тиск офіцерів внутрішньої безпеки на офіцерський склад і

особливо при наявності відмови у співпраці, в умовах активізації суспільно-політичної обстановки з суміжною державою, вплив на масову свідомість, заклики до зради військовій присязі на вірність народу України, здійснення злочинів проти основ національної безпеки.

Одним з важливих психологічних чинників, що негативно впливає на функціональний стан офіцерів, є порушення режиму сну. Таке явище ще називають «прикордонний стан». Уже після однієї безсонної ночі в них швидко зменшується об'єм пам'яті, у першу чергу короткочасної, що призводить до зменшення засвоєння інформації й ускладнює прийняття рішень у відповідні моменти. Реакція на раптово виникаючі критичні ситуації сповільнюється. Ці порушення залежать від віку, тренуваності, індивідуальної чутливості й часу, проведеного без сну.

Одним із завдань психологічної підготовки офіцерів-прикордонників є формування готовності до подолання небезпеки й труднощів прикордонної служби, вироблення навичок витримувати будь-які нервово-психічні навантаження. З цією метою необхідно, щоб офіцерський склад під час підготовки до служби в прикордонних підрозділах, навчаннях у військових закладах, курсах перепідготовки випробовував ті труднощі, з якими зустрінеться при виконанні завдань, перебував у обстановці кордону, насиченій елементами небезпеки та ризику.

Психологічна підготовка має забезпечити офіцерський склад теоретичними знаннями про особливості та труднощі, які виникають або можуть виникнути під час виконання завдань і механізму їхнього впливу на почуття, емоції, волю, свідомість і поведінку військовослужбовців і способи їх подолання; моделювання умов імовірних бойових ситуацій та створення стрес-факторів під час професійної підготовки, підготовка до бойових дій; формування практичних навичок і вмінь подолання труднощів і стрес-факторів прикордонного бою та успішного виконання бойового завдання на кордоні; формування психічної стійкості при діях із залученням авіації, морської охорони, використання високотехнологічних засобів збройної

боротьби, формування психічної готовності до виконання конкретного бойового завдання, формування у військовослужбовців навичок і вмінь саморегуляції психіки та надання психологічної допомоги.

Почуття впевненості офіцерів у досконалості та надійності зброї, техніки необхідно формувати при вивченні її тактико-технічних характеристик, правил експлуатації, бойових властивостей, експлуатаційної та технічної надійності. Досвід охорони державного кордону прикордонними підрозділами свідчить, що успішність виконання завдань залежить від стану психічного здоров'я й працездатності офіцерського складу, що можливо лише при систематичному вмілому проведенні цілеспрямованих заходів щодо їх збереження і відновлення. Підтримка високої працездатності підлеглих офіцерів-прикордонників – обов'язок старшого начальника. Начальник прикордонного загону (ОКПП) безпосередньо організовує всі види діяльності офіцерського складу прикордонного загону, свою роботу при цьому організує таким чином, щоб не допустити невиправданих втрат психологічних сил офіцерами-прикордонниками. Аналіз ефективності застосування психологічного забезпечення професійної діяльності прикордонників вказує, що такі дії керівного складу значно підвищують ефективність працездатності офіцера.

Враховуючи специфічні умови діяльності прикордонних підрозділів і вплив особливих умов на особистість офіцера, можна стверджувати, що найефективніший психологічний вплив на особистість вибудований на реальному прогнозі подальшої служби офіцера-прикордонника, стабільність його кар'єрного просування, турбота командування про його побутові умови, проходження планових медичних обстежень, відпочинок.

Сильно відбивається на психічному стані військовослужбовця морально-психологічна атмосфера у військовому колективі, стиль стосунків офіцерів, суспільна думка, переважаючі особисті та групові настрої і традиції. Реакція кожного військовослужбовця на психогенний чинник зумовлена обставинами військової діяльності (розлад психічної діяльності

пов'язаний з переживанням, що травмує психіку) індивідуальна. Проте ступінь її значною мірою залежить від сукупності реакції усього підрозділу (прикордонного загону) на цей чинник. Колективна реакція здійснює сильний вплив на дисципліну й організованість відділу прикордонної служби прикордонного загону.

Важливими чинниками, що сприятливо діють на психіку офіцерів, є, за твердженнями військових психологів, знання тактики дій правопорушників, контрабандистів, злочинців, професійна оснащеність офіцера-керівника, об'єктивне уявлення про прикордонні інциденти, про справність техніки і озброєння, впевненість у діях підлеглого особового складу.

При прикордонному інциденті (бої):

загроза смерті або каліцтва;

поранення або загибель прикордонника;

вигляд, звуки та крики поранених підлеглих;

звістка про напад на відділ прикордонної служби прикордонного загону;

відсутність наказів, розпоряджень вищого штабу, невизначеність обстановки;

конфлікт цінностей (необхідність ризику та інстинкт самозбереження, військовий обов'язок і турбота про родину, особисті морально-етичні установки й необхідність вбивати тощо);

тривалий фізичний дискомфорт;

бойова втома.

Отже, психічною основою психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності є самоактуалізація особистості до такої діяльності, усвідомлений вибір того, чим офіцер буде займатися, й такий вибір впливає на рівень психології готовності до здійснення прикордонної діяльності. Сприйняття є залежним від рівня усвідомленості офіцера-прикордонника необхідності якісно виконувати професійні обов'язки. У цьому випадку сприйняття складається з емоцій,

окремих вражень, як реакції на прикордонну подію або на дію вищого керівника (начальника прикордонного загону, регіонального управління тощо), в результаті чого виникають індивідуальні почуття, настрої, оцінки обстановки.

Особистісні характеристики, управлінська діяльність здійснюють безпосередній вплив на весь прикордонний колектив, охорону державного кордону. У тому колективі, де стилі керівництва офіцера-прикордонника позитивно сприймаються підлеглими, досягається найбільш позитивний результат професійної діяльності. Практика прикордонної діяльності засвідчує необхідність проведення аналізу індивідуальних і групових настроїв, міркувань як окремих офіцерів-прикордонників, так і груп офіцерів, так як саме вони формують психічний стан прикордонної організації і визначають ступінь відповідності встановленим вимогам та стилям керівництва офіцерів-керівників.

Активно впливає на особистість офіцера-прикордонника і вивчення його взаємовідношень у відповідному колективі, дисциплінованості, конфліктних ситуацій в яких приймав участь офіцер, традицій військового колективу. На розвиток особистості офіцера-прикордонника має великий вплив індивідуальна думка співслужбовців, які висловлюють відповідну позицію, погляди, судження з однієї сторони та зниження авторитету офіцера через їх негативні оцінки з іншої. Досвід, повага, довіра – складові авторитетності через професіоналізм прикордонного офіцера.

Зазначені чинники зобов'язують офіцера-прикордонника діяти рішуче, виважено, впевнено, не висловлювати необдуманих суджень, висновків, оцінок. Перед тим, як вголос озвучити свою думку, офіцер повинен ретельно, у думках проаналізувати наслідки своєї дії. Впевненість при висловлюванні, категоричність слів, які вживаються, забезпечують реалізацію прийнятого офіцером-прикордонником рішення, тобто виконання своїх професійних обов'язків. Особливо зазначені дії необхідні офіцеру при виконанні

надскладних прикордонних завдань (веденні бою, прикордонному інциденті, пошуку, переслідуванні тощо).

Виокремлені психологічні особливості професійної діяльності офіцерів лінійних прикордонних підрозділів мають специфічний зміст у прикордонній діяльності. Специфічний зміст обумовлений «мірою» прикордонної нормативності, невизначеністю, стресогенністю умов служби, наявністю природно-діяльнісного аспекту під час охорони державного кордону. Перехід прикордонних підрозділів від військової складової до охорони ділянки кордону не завершений і потребує концепційного перегляду. З огляду на те, що до недавнього часу сучасний прикордонний офіцер – це в першу чергу правоохоронець, а не військовий, на сьогодні можна стверджувати, що офіцер-прикордонник лінійного підрозділу не спроможний виконувати завдання військового характеру (*організовувати сучасний бій – оборону, контратаку тощо, здійснювати пошук, ліквідацію диверсійно-розвідувальних груп противника, протидіяти великому скупченню озброєних і незброєних груп людей на державному кордоні тощо*). Психологічно офіцер-прикордонник не готовий виконувати такі завдання, у нього не достатньо теоретичних знань, практичних навичок військової спрямованості. Направленість психологічного ракурсу прикордонної діяльності офіцера-прикордонника лінійного підрозділу потребує кардинальної зміни, в першу чергу збільшення військової компоненти в його діяльності.

Система підготовки офіцерів-прикордонників не відповідає сучасним прикордонним загрозам, психологічна готовність цієї категорії офіцерів повинна містити військово-психологічний компонент, і цей компонент мусить бути домінантним у діяльності офіцера-прикордонника взагалі, оскільки у подальшому уся інша прикордонна діяльність вибудовується на психології готовності офіцера-прикордонника лінійного підрозділу охорони державного кордону.

Після проголошення Україною незалежності одна з найскладніших проблем, яка постала майже одразу та залишається актуальною, – розбудова

державного кордону, розвиток прикордонних структур, забезпечення ними його охорони. 4 листопада 1991 року Верховна Рада України прийняла закон «Про державний кордон України», який дав можливість у концептуальному плані визначити прикордонну політику країни. Головним завданням для прикордонників стало забезпечення недоторканності державного кордону України на суші, морі, річках, озерах, інших водоймах. Прийнятий 3 квітня 2003 року закон «Про Державну прикордонну службу України» чітко окреслив завдання, права та обов'язки Державної прикордонної служби України.

Згідно із нормативними документами, прикордонний контроль – це державний контроль, що здійснюється Державною прикордонною службою України. Він містить комплекс дій і систему заходів, спрямованих на встановлення законних підстав для перетинання державного кордону особами, транспортними засобами і переміщення через нього вантажів [103, с. 208.]. Прикордонний контроль здійснюється з метою протидії незаконному переміщенню осіб через державний кордон, незаконній міграції, торгівлі людьми, а також незаконному переміщенню зброї, наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, боєприпасів, вибухових речовин, матеріалів і предметів, заборонених до переміщення через державний кордон.

У відповідності до Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року визначено запровадити методики вивчення особистості та формування психологічної готовності до кризових ситуацій, задоволення кадрових потреб органів та підрозділів Державної прикордонної служби України здійснювати у правоохоронній, психологічній сферах. Важливим є питання опрацювання оптимальної структури та функцій підрозділів усіх рівнів за функціональним призначенням. З метою приведення структури Державної прикордонної служби України у відповідність з потребами оперативно-службової

діяльності, з урахуванням досвіду європейських держав, заплановано оптимізацію співвідношення посад керівного складу до завдань, які вирішуються, щоб сформувати оптимальне співвідношення між прикордонними завданнями та офіцерським складом, який їх буде вирішувати. Суттєву роль у реформуванні Державної прикордонної служби України відіграють питання кадрової роботи, професійної підготовки військовослужбовців і соціально-психологічна реабілітація.

У Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначено склад військовослужбовців, який включає поняття офіцерського складу, а саме: молодшого, старшого та вищого. Присвоєння відповідних військових звань офіцерського складу здійснюється у порядку, визначеному статутом Збройних сил України, положеннями про проходження військової служби громадянами України, положеннями про проходження громадянами України служби у військовому резерві та у відповідності з посадами, які займають офіцери.

Враховуючи екстремальність діяльності Державної прикордонної служби України як правоохоронного органу спеціального призначення, а також покладений на неї широкий спектр прав і обов'язків, не можна однозначно підходити до підбору, підготовки та розстановки офіцерських кадрів відомства. Державний кордон пролягає по суші, водам, надрам і повітряному простору. Діяльність протікає у складних, напружених умовах, пов'язана з ризиком для життя і здоров'я, використанням зброї, спеціальних засобів і техніки у надзвичайних ситуаціях, надмірним фізичним і психічним навантаженням, впливом різних несприятливих чинників. Ефективність служби в таких умовах цілком залежить рівня особистого розвитку та підготовленості офіцера, який наділений повнотою розпорядчої влади стосовно підлеглих і покладеної на нього персональної відповідальності перед державою за всі сторони життя та діяльності військової частини, підрозділу і кожного військовослужбовця.

У залежності від сфери та фаху діяльності більшість військовослужбовців призначаються саме для безпосередньої охорони державного кордону на суші та водних ділянках, а також здійснення у пунктах пропуску прикордонного контролю та пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів і вантажів.

Відповідно до статті 2 закону «Про Державну прикордонну службу» другою основною функцією Державної прикордонної служби України є: здійснення у встановленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів, іншого майна, а також виявлення і припинення випадків незаконного їхнього переміщення.

Забезпечення вказаної норми в охороні державного кордону покладено на офіцерів-прикордонників, які проходять службу і забезпечують охорону державного кордону в пунктах пропуску через державний кордон на усій його протяжності.

Офіцер, якому доручається забезпечення прикордонного контролю в пункті пропуску, повинен мати неабиякі якості та здібності. Проходження ним служби, пов'язаної з цією діяльністю, повинно викарбовувати у нього честь і гордість за доручену справу, за можливість бути представником держави на кордоні. Офіцер прикордонного контролю свідомо обирає такий непростий шлях.

Перетин державного кордону України громадянами закордонного прямування здійснюється на шляхах сполучення через державний кордон, а саме: у пунктах пропуску, пунктах контролю та поза пунктами пропуску у випадках, визначених законодавством. Неможливо не врахувати специфіку діяльності в пунктах пропуску за видами сполучення.

У нашій державі здійснюється залізничне, автомобільне, морське, річкове, паромне, повітряне та пішохідне сполучення через державний кордон України. Взагалі пункт пропуску через державний кордон України – це спеціально виділена територія на залізничних і автомобільних станціях, у морських і річкових портах, аеропортах (аеродромах) з комплексом будівель,

споруд і технічних засобів, де здійснюються прикордонний митний та інші види контролю і пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів, іншого майна. В Україні функціонує понад 200 пунктів пропуску через державний кордон України. Кількість громадян, які перетинають державний кордон України протягом року сягає 10-мільйонної відмітки. В 2014–2015 роках пасажирський та транспортний рух у пунктах пропуску України знизився через події на сході країни та в Криму.

В умовах стрімкого економічного та соціального розвитку з часів проголошення Україною незалежності все більше країн зацікавлені в розвитку тісних дипломатичних відносин з Україною. Тому важливим є питання формування авторитету держави саме з пункту пропуску, демонстрації прикордонником гостинності та привітності.

Специфіка діяльності офіцерів прикордонного контролю, безумовно, ґрунтується на висуненні вимог, притаманних прикордонному контролю. Крім висококваліфікованих кадрів, офіцерський склад прикордонного контролю повинен володіти стійким психологічним розвитком та високим рівнем морально-вольових, інтелектуальних, соціально-комунікативних якостей. Деякою мірою завищені вимоги до офіцера прикордонного контролю обумовлені його діяльністю безпосередньо на каналі руху осіб і транспортних засобів, а також представленням іноземним громадянам політики держави при перетині ними державного кордону України. Прикордонник перший зустрічає громадянина при в'їзді в країну та останній проводить його, тому перше враження про країну складається в іноземних громадян саме на кордоні. Манера поведінки, компетентність, злагодженість дій прикордонників у пункті пропуску – фактори, які впливають на формування ставлення іноземців до нашої країни.

Якісне здійснення прикордонного контролю у пункті пропуску не є рутинною механічною роботою та не може передбачати виконання дій за визначеним сталим алгоритмом. Ефективна організація служби складу зміни прикордонних нарядів, виявлення правопорушників і забезпечення

безперервного пропуску учасників міжнародного руху вимагає неабияких навичок і досвіду, професійної підготовки та практики.

На чотири роки інтенсивного навчання розрахована програма Національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за напрямком підготовки фахівців з прикордонного контролю. Саме висококваліфіковані офіцерські кадри, отримавши відповідну освіту та практику, здатні забезпечити виконання основних завдань служби в пункті пропуску через державний кордон.

Старший зміни прикордонних нарядів – це початковий та найвідповідальніший щабель офіцера прикордонного контролю на шляху його військової служби. Досвід, отриманий ним під час проходження служби в пункті пропуску, є найціннішою практикою у подальшій його діяльності як офіцера прикордонника та основною базою формування його професійних навичок [45].

Офіцер прикордонного контролю завжди виділяється серед колег розсудливістю, витримкою та дипломатичністю. Постійно в білій сорочці та парадній формі він є центром уваги в пункті пропуску. Кожен пересічний громадянин розуміє, що цьому військовослужбовцю ввірено повноваження стосовно прийняття рішення щодо пропуску через державний кордон, саме він неупереджено та принципово відмовляє у перетині кордону порушникам законодавства [17].

Підготовка офіцерів прикордонного контролю здійснюється за окремою програмою, містить практичну підготовку (стажування), але усі можливі прояви розвитку ситуації в пункті пропуску передбачити неможливо. Часті зміни у законодавстві, розвиток дипломатичних відносин України з іншими країнами, а також постійне удосконалення правопорушниками засобів і способів порушення встановленого порядку перетинання державного кордону, підробки документів вимагає від офіцера прикордонного контролю постійно відслідковувати ці зміни, підвищувати свій фаховий рівень.

Вищий навчальний заклад, який виховує та готує висококваліфіковані кадри для забезпечення виконання завдань з охорони державного кордону, дає лиш соту частину необхідних знань. Усвідомлюючи напрямок руху, масштаби отриманої сфери діяльності й лише загальне розуміння прикордонного контролю та пункту пропуску, молодий офіцер підсвідомо продовжує навчання. Саме подальша самоосвіта і дає йому можливість повною мірою заглибитись у процес прикордонного контролю, стати фахівцем своєї справи та бути гідним отриманої професії.

Офіцер прикордонного контролю зобов'язаний знати:

нормативно-правові акти, які регламентують проходження державного кордону на ділянці підрозділу та його охорону, адміністративне провадження, порядок, обов'язки, завдання, прийоми та способи служби прикордонних нарядів;

обов'язки всіх видів прикордонних нарядів у пункті пропуску;

порядок перевірки документів, види й способи підробок документів;

будову, конструктивні особливості, порядок огляду і пропуску через державний кордон транспортних засобів і вантажів, місця можливого обладнання в транспортних засобах і вантажах тайників, сховищ, закладок;

нормативно-правові документи України, які регламентують функціонування пункту пропуску, порядок перетинання державного кордону особами, транспортними засобами, вантажами;

порядок реєстрації паспортних документів іноземних громадян та осіб без громадянства;

доручення уповноважених державних органів та порядок їх контролю та виконання;

порядок локалізації нестандартних і кризових ситуацій у пункті пропуску;

міжнародні угоди з питань візового режиму поїздок громадян;

описи паспортних документів громадян України, іноземних громадян і осіб без громадянства, які прибувають в Україну;

описи українських та іноземних віз, а також інших підтверджуючих документів (посвідок на постійне проживання, свідоцтва на повернення до країни проживання, проїзних документів біженця, запрошень на навчання тощо);

міжнародні конвенції з питань прийняття окремих категорій громадян і міграційних процесів;

описи підробок паспортних та інших документів, способи їхнього здійснення правопорушниками;

психологію поведінки, хитрощі та прийоми, що застосовуються правопорушниками в пунктах пропуску;

технічні засоби прикордонного контролю, порядок їхнього застосування та експлуатації;

спеціальні інформаційно-пошукові програми;

порядок застосування зброї та спеціальних засобів захисту.

Цей перелік невичерпний, може поповнюватися залежно від виду сполучення пункту пропуску, інтенсивності пасажиро-транспортного потоку та категорії громадян, які перетинають державний кордон.

Визначальною особливістю морально-психологічного розвитку та професійної підготовки офіцерів прикордонного контролю Державної прикордонної служби є здійснення цілеспрямованої психологічної підготовки до дій в екстремальних умовах.

Обов'язковою характеристикою офіцера прикордонного контролю є наявність стійких морально-психологічних якостей. Перш за все він є керівником ввіреного йому складу прикордонних нарядів пункту пропуску. Його морально-психологічні якості повинні дозволяти йому:

організувати підготовку прикордонних нарядів до несення служби в пункті пропуску;

організувати виконання складом зміни одержаних завдань з пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів і вантажів;

добре знати психологію поведінки, хитрощі та прийоми, що застосовуються правопорушниками у пунктах пропуску;

підтримувати взаємодію із співробітниками органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, митних органів і контрольних служб, що беруть участь у пропуску через кордон осіб, транспортних засобів і вантажів;

контролювати додержання підлеглими вимог чинного законодавства щодо охорони відомостей конфіденційного порядку, інформації з обмеженим доступом;

чітко, стисло й об'єктивно доповідати дані обставини, результати прикордонного контролю, необхідні висновки і пропозиції;

відповідно до міждержавних угод і в порядку, встановленому службою, підтримувати взаємодію з підрозділами прикордонного контролю (прикордонної поліції) суміжної держави [17].

Офіцер прикордонного контролю може бути призначений старшим зміни прикордонних нарядів, які застосовуються на усій ділянці відповідальності відділу прикордонної служби. Тоді він має відповідати таким додатковим командирським (начальницьким) якостям, за яких він забезпечить:

організацію безпосередньої підготовки складу зміни прикордонних нарядів до служби як у пункті пропуску, так і на ділянці кордону;

чітку постановку завдань на охорону державного кордону усім прикордонним нарядам;

здійснення постійного керівництва службою прикордонних нарядів;

організацію та особисте збирання даних обставини, постійне відстеження обставини на ділянці відповідальності та вчасне реагування на її зміни;

уточнення та прийняття окремих рішень при виникненні конфліктних (нетипових) ситуацій, вжиття заходів щодо їх врегулювання;

організацію ефективного застосування озброєння, техніки, інженерних споруд і загороджень, службових тварин;

готовність до дій групи реагування;

постійний контроль за дотриманням особовим складом зміни заходів безпеки під час несення служби;

контроль додержання підлеглими вимог чинного законодавства щодо охорони відомостей конфіденційного порядку, інформації з обмеженим доступом;

підтримання постійної взаємодії сил і засобів, що беруть участь у охороні державного кордону під час служби зміни прикордонних нарядів [45].

Старший прикордонного наряду несе повну відповідальність за охорону призначеної ділянки, точне виконання наказу на охорону державного кордону, за дії, дисципліну підпорядкованих йому на період служби прикордонників. Особиста недисциплінованість офіцера прикордонного контролю, допущення ним порушення на службі можуть призвести до усунення його від виконання обов'язку старшого прикордонних нарядів.

Офіцер прикордонного контролю зобов'язаний бути взірцем для підлеглих. Його як мінімум теоретична підготовка та орієнтування у правовому середовищі повинні виключати будь-які сумніви підпорядкованого особового складу щодо його компетенції, особливо в період адаптації у підрозділі.

Одним із специфічних аспектів самореалізації офіцера прикордонного контролю є те, що більша частина колективу у підрозділах охорони кордону – це військовослужбовці за контрактом і прапорщики. Як правило, це сталий колектив, який має роки досвіду і навичок, заснований на внутрішньоколективних і місцевих (регіональних) звичках і традиціях служби. Досить серйозні труднощі виникають у молодого офіцера – випускника, який потрапляє на службу у пункт пропуску з таким колективом і не має відповідного адаптаційного потенціалу. Позитивним у процесі становлення на посаді та у колективі стане для молодого офіцера добре

розвинута у нього міжособистісна комунікація, тобто можливість здійснювати ним спілкування з персоналом, пов'язане із обміном повідомленнями, їхнім усвідомленням та інтерпретацією. Вміння вільно, доброзичливо спілкуватися дає можливість офіцеру успішно будувати свій авторитет, здобувати повагу до себе як до колеги та командира.

Психологічна готовність офіцера-прикордонника до професійної діяльності розвивається у тому числі і в деяких суперечностях, так як охорона державного кордону, як будь-яка діалектична система, діє на протилежностях: прикордонник – порушник, спроби порушень державного кордону – їхнє припинення, напад – відбиття, пошук – зміна тактики правопорушень, зміна економічних показників – поява контрабандистів тощо. Така розгалуженість суперечностей суттєво впливає на самопочуття офіцера-прикордонника і у першу чергу більш насичений конфліктами прикордонний контроль.

Конфлікт (в перекладі з латинської - зіткнення) – протидія між людьми, які захищають, відстоюють свої інтереси, погляди, поведінку, доводять свою правоту [22]. Конфлікт впливає на авторитет, гідність, репутацію офіцера. Він проявляється при досягненні особистісних чи посадових завдань. У залежності від психічного стану конфлікти бувають з високим, стриманим емоційним напруженням і без емоційного напруження. Такі емоції, як образа, злість, страх, гнів, обурення спонукають людину і змушують її поборювати емоційну напругу. Емоційні неконтрольовані конфлікти протікають у вигляді різкої, грубуватої розмови, сварок. Під впливом емоцій людина може припуститися необдуманого вчинку, про який в подальшому буде жалкувати.

Будь-який конфлікт, як динамічне явище, проходить такі стадії: виникнення, існування конфлікту, пошук засобів усунення конфлікту і його затухання. Конфлікт може виникнути або стихійно, або ініціативно. Виникнувши він може миттєво затухнути (короткочасний конфлікт), протікати деякий час (довготривалий конфлікт), або зайти у «глухий кут» (затяжний конфлікт). Довготривалість конфлікту протікає через невміння

протидіючих сторін вирішити його, та обумовлена недостатнім взаєморозумінням, надзвичайною емоційністю партнерів, іншими причинами. Вміння офіцера-прикордонника своєчасно скеровувати конфлікт в стадію затухання є надзвичайно важливим в його професійній діяльності. Затухання конфлікту проходить по різному. Він може зупинитися без сторонніх втручань або ж навпаки вимагати таких втручань. Будь-який конфлікт порушує нормальний цикл повсякденної діяльності офіцера-прикордонника, через що така навичка, як попередження конфліктів в службі офіцера, є важливою складовою його готовності до професійної діяльності.

При виконанні прикордонних завдань мають місце і міжособистісні конфлікти серед офіцерського складу. Такі конфлікти виникають через різні погляди, нові ідеї, способи, форми вирішення визначених завдань охорони державного кордону. Вибір вірного рішення, стимулювання ініціативи, етика субординації, коли старший начальник не підкреслює своєї винятковості, а підлеглий офіцер має власну думку і несе відповідальність за її аргументацію впливає на амплітуду офіцерського конфлікту.

Умовами вирішення конфліктів є:

бажання вислухати партнера, зрозуміти зміст його пропозицій;

повага до думки співрозмовника, його поглядів;

вміння тактично спростувати висловлене співрозмовником і коректно висловити свої аргументи, погляди, думку;

вміння спокійно сприймати критику та критикувати перш за все суть справи, факти;

вміння швидко визнавати свої помилки;

на стадії затухання конфлікту – вміння визнавати найбільш вірні погляди, переконуватися у тому, чи є у співрозмовника психологічна невдоволеність результатом конфлікту, вміти вибачати і вибачатися.

Конфлікти поділяють на службові та неслужбові. Службові конфлікти виникають у професійному середовищі між двома офіцерами. Причинами таких конфліктів можуть бути несправедливість, безтактність,

неоднозначність службових вчинків. Важливу роль при виникненні таких конфліктів відводиться авторитету: чим авторитетніший той чи інший офіцер, тим ймовірність виникнення конфлікту менша і навпаки. Не службові конфлікти стосуються різних сторін життя офіцера: побут, сім'я, друзі і т.д., ключова роль у таких конфліктах відводиться характеру офіцера-прикордонника [102].

Основні рекомендації профілактики конфліктів в оперативно-службовій діяльності офіцера-прикордонника полягають у наступному:

- постійне здійснення аналізу причин виникнення конфліктів;
- самостійна психопрофілактика конфліктних ситуацій (конфлікт простіше попередити чим усувати);
- врахування індивідуальні якості учасників конфліктів;
- визначення справжньої мети конфлікту (розмежовувати професійні, особистісні конфлікти);
- усунення дійсних причин конфлікту, створення емоційного балансу;
- дотримання тактовності, поваги, гідності співрозмовника;
- вибір способу дії на конфліктуючу сторону (поступки, усунення суперечностей).

Таким чином, знання умов вирішення конфліктів в процесі оперативно-службової діяльності сприяє ефективності, підтриманню якісної професійної діяльності офіцера-прикордонника.

Комунікативність офіцера прикордонного контролю має неабияке значення для його професійної діяльності. Крім спілкування з підлеглим особовим складом, він постійно контактує із взаємодіючими державними контрольними органами та службами, правоохоронними органами, особами, які перетинають державний кордон. Диференційність у підході до спілкування з різними категоріями громадян забезпечує офіцеру прикордонного контролю результативність виконання покладених на нього завдань.

У 2009 році опрацьований Закон України «Про прикордонний контроль», який чітко окреслив правові основи прикордонного контролю, порядок його здійснення та умови перетинання кордону. Ним визначено правові рамки процедури прикордонного контролю, встановлено вищий статус його проведення. Перетинання особами, транспортними засобами державного кордону й переміщення через нього вантажів здійснюється лише за умови проходження прикордонного контролю та з дозволу уповноважених службових осіб Державної прикордонної служби України. Дозвіл іноземному громадянину на в'їзд в Україну виробляється офіцером-прикордонником і надається після проведення процедур контролю другої лінії. Тобто з метою визначення наявності достатніх правових підстав іноземного громадянина для в'їзду в Україну офіцер прикордонного контролю проводить додаткову перевірку за визначеними лініями контролю.

Офіцеру прикордонного контролю на підставі проведеного аналізу та оцінки ризиків, застосовуючи свої морально-ділові якості, необхідно провести співбесіду з громадянином таким чином, щоб встановити дійсність заявлених ним намірів перебування на території України, виявити обставини, за яких він повинен бути обмежений у перебуванні чи є загрозою для країни. Незаконний мігрант, який має намір перетнути державний кордон України для подальшого його незаконного порушення у напрямку кордонів Європейського Союзу, добре підготовлений, споряджений необхідними документами та легендою. Високою цінністю в діяльності офіцера прикордонного контролю є навички виявлення таких осіб, продуктивного ведення співбесіди з ними та спростування пред'явлених «доказів».

Невідповідність паспортного документа, відсутність візи країни прямування, закінчення терміну дії паспортного документа, відсутність документів на виїзд неповнолітньої особи за кордон – всі ці обставини є причинами відмови у виїзді за кордон громадянину України.

В процесі усвідомлення особою закордонного прямування невідворотності прийнятого відносно неї рішення про відмову у пропуску

через державний кордон (на в'їзд чи виїзд), необхідності зміни чи відмови від особистих розпланованих заходів виникає конфліктна ситуація. Особа провокує сутичку, розвиває конфлікт, намагається звинуватити у ситуації прикордонників. Особливістю служби офіцера прикордонного контролю у такій ситуації є не своєчасне з'ясування можливого розвитку ситуації та успішної її локалізації, а взагалі недопущення її виникнення. Тобто дії офіцера по прийняттю та доведенню до особи рішення про обмеження перетинання нею державного кордону повинні бути виважені, не виходити за рамки правового поля, виключати нерозуміння чи подвійне тлумачення.

Відомчими нормативно-правовими актами, які визначають порядок організації оперативно-службової діяльності військовослужбовців відділів прикордонної служби на потоці руху осіб і транспортних засобів, встановлено, що під час несення служби склад прикордонних нарядів повинен дотримуватися вимог Кодексу доброчесної поведінки, бути зразком високої культури, скромності й витримки, берегти військову честь, захищати свою і поважати гідність інших людей, уміло поєднувати повсякденну вимогливість з дотриманням прав і свобод, відомчих стандартів культури. У поводженні з громадянами неприпустимі:

- зверхній тон, грубість, зарозумілість;
- іронічне або неввічливе викладення зауважень;
- вирази або репліки, які ображають людську гідність;
- погрози, повчання і несправедливі докори;
- пред'явлення незаслужених звинувачень;
- погрозливі чи образливі жести або знаки.

У розмові з громадянами прикордонникам слід бути спокійними, витриманими й розсудливими. Вони не повинні відповідати грубістю на грубість і у своїх діях не керуватися особистими неприязними почуттями. Визначені також особливості спілкування з підлітками.

Відмінні знання офіцером посадових обов'язків організації та несення служби не можуть бути достатніми для якісного виконання ним службових

повноважень. Усі перелічені особливості спілкування з громадянами є підтвердженням того, що офіцер прикордонного контролю перш за все повинен ще й відрізнитися вихованістю і витримкою.

Законодавчо визначити офіцеру єдиний алгоритм дій за напрямком прикордонного контролю неможливо. Обстановка в пункті пропуску розвивається, як правило, досить стрімко, тому її локалізація та результати цілком залежать від професіоналізму офіцера [45].

Тривала служба у пункті пропуску дає офіцеру навички постійного аналізу обстановки, прогнозу її розвитку та дій на упередження. Існують ситуації, які вимагають негайного прийняття адекватного рішення, коли часу на роздуми, звернення за порадою та перечитування керівних вказівок немає. Рішення у таких випадках офіцер приймає на підставі теоретичних знань, навичок і досвіду. Саме в таких ситуаціях надається оцінка офіцеру прикордонного контролю як фахівцю високого рівня.

Важливим є питання організації та здійснення належного прикордонного контролю офіційних делегацій, іноземних і українських урядових представників, високоповажних осіб. Враховуючи процедуру першочергового їх оформлення, до прикордонника ставиться вимога стосовно забезпечення проходження прикордонного контролю в пріоритетному порядку. У такій ситуації офіцер-прикордонник мусить продемонструвати свої здібності швидкого реагування на обстановку та знання дипломатичного етикету спілкування. Дипломатія вимагає значного обсягу знань, певних талантів і є деякою мірою мистецтвом (наприклад, мистецтво ведення переговорів тощо). Будь-які зволікання чи затягування процесу можуть коштувати надто дорого як для України, так і для її економічних і політичних інтересів. Якщо особа заявляє про наявність у неї привілеїв, імунітету або пільг, уповноважена службова особа Державної прикордонної служби України може вимагати від неї пред'явлення документів, що підтверджують відповідний статус. Обов'язком офіцера прикордонного контролю в даному випадку є перевірка наявності цих

привілеїв, імунітету або пільг. Разом з тим виконання зазначеного обов'язку повинно здійснюватись у коректній, ввічливій формі та виключати виникнення негативних емоцій у дипломатів. Максимуму в продуктивності спілкування офіцер прикордонного контролю досягає знаннями іноземної, а краще – іноземних мов, а також розумінням ним культури країни, мовою якої він спілкується.

Сьогодні Державній прикордонній службі України опрацьовано відомчі стандарти прикордонного контролю. Це саме ті вимоги, положення та правила поведінки фахівця з прикордонного контролю, яким він повинен відповідати під час виконання своїх службових обов'язків у пункті пропуску через державний кордон. Відомчі стандарти культури прикордонного контролю Державної прикордонної служби України розмежовано на:

правову культуру військовослужбовців;
культуру інформаційного забезпечення прикордонного контролю;
культуру здійснення прикордонних формальностей.

У правову культуру включено спроможність:
компетентно застосовувати норми міжнародних угод, чинного законодавства з прикордонних питань;
приймати обґрунтовані правові рішення;
опрацьовувати адміністративно-процесуальні документи під час реалізації правоохоронних повноважень;
убезпечити себе від корупції в разі виникнення потенційно небезпечних ситуацій в пунктах пропуску;
а також описано окремі обмеження недопустимості дій під час перевірки документів чи огляду транспортних засобів.

Офіцеру прикордонного контролю, виконуючи завдання за призначенням забороняється:

приймати будь-які предмети (речі) від будь-яких осіб і передавати предмети (речі) будь-кому, якщо інше не встановлено законодавством України;

надавати будь-кому інформацію про осіб, транспортні засоби, вантажі, що переміщуються через державний кордон, якщо інше не передбачено законом;

надавати переваги в перетинанні державного кордону особам, транспортним засобам і вантажам;

мати будь-які особисті засоби зв'язку, що не належать Державній прикордонній службі України та не входять до предметів екіпірування прикордонного наряду;

мати при собі грошові кошти понад розмір, встановлений окремим розпорядчим актом відомства;

торкатися будь-яких підозрілих предметів, виявлених на ділянці, що охороняється;

залишати ділянку, що охороняється (місце несення служби), або переміщуватися на іншу до зміни чи закінчення терміну несення служби;

залишати без нагляду, передавати іншим особам і знімати з себе предмети екіпіровки, розряджати зброю, розбирати озброєння, техніку, спеціальні засоби;

відключати без відповідного дозволу технічні комплекси (станції) й залишати без контролю їх екрани;

освітлювати променем прожектора територію суміжної держави, кораблі (катери), вертольоти та літаки, засліплювати машиністів потягів і водіїв інших транспортних засобів;

заходити без службової потреби в службові та інші приміщення, які знаходяться на ділянці, що охороняється;

відвідувати транспортні засоби закордонного прямування й заходити в місця проведення контролю осіб, транспортних засобів і вантажів з неслужбовою метою; привласнювати будь-які матеріали й предмети зі складу вантажів, які перевозять через державний кордон, а також виявлені під час огляду транспортних засобів чи знайдені у вокзальних (привокзальних) приміщеннях і на оглядових майданчиках;

голосно розмовляти, розпалювати вогнища, курити вночі або виявляти себе іншими демаскуючими діями;

вживати алкогольні напої, наркотичні, психотропні та токсичні речовини;

вчиняти інші дії, заборонені законодавством України та наказом на охорону державного кордону, відволікатися від прикордонної служби іншими діями та послаблювати пильність.

Серед наявних морально-психологічних якостей офіцера прикордонного контролю значне місце відводиться вмінню адекватно реагувати на вплив несприятливих чинників, виконання вимог антикорупційного законодавства. Неприпустимим для офіцера-прикордонника є прийняття чи навіть розгляд неправомірних вигод і пропозицій.

Ефективність діяльності в професійному середовищі, задоволення своїм соціальним статусом, матеріальним становищем, фахом і умовами професійної діяльності – це ті питання, які найбільш мотивують офіцера прикордонного контролю до сумлінного несення служби. Успішна їх реалізація виключає можливість втягування офіцера прикордонного контролю у протиправну корупційну діяльність. Думка про наявність ризику в одну мить втратити все набуте, стати зрадником і ворогом для «своїх» завжди зупиняло і буде зупиняти успішного офіцера. Він щиро розуміє відсутність бажання залишитись ні з чим та втратити найцінніше – свою гідність.

Таким чином, аналізуючи усі перелічені характеристики офіцера прикордонного контролю, а також вимоги, які ставляться до нього як до особистості, так і до керівника, та специфіку екстремальних умов несення ним служби, всю його професійну діяльність можливо окреслити такими особливостями. А це:

обов'язковість стійких морально-психологічних якостей у офіцера:

стійкі командирські (начальницькі) навички спілкування у вертикалі підлеглих та підпорядкованості;

комунікативні здібності спілкування з особами закордонного прямування та ведення розмови в призмі уникнення та недопущення конфліктного напруження;

вміння конструктивно аналізувати обстановку, що складається, прогнозувати її розвиток, приймати єдино вірне рішення, оперувати знаннями вимог міжнародного законодавства та законодавства України та юридично правильно його застосовувати;

виховання у собі чітких волевових навичок адекватного реагування на вплив несприятливих чинників, у тому числі відмова від прийняття зрадницьких неправомірних вигод і пропозицій;

розвиток у собі дипломатичних якостей спілкування з представниками державного апарату України, посадовими особами влади іноземних держав, співробітниками державних контрольних органів і служб у пункті пропуску;

втілення у особі військовослужбовця взірця відомчих стандартів культури прикордонного контролю;

високі професійні якості:

представлення державної політики іноземним громадянам на шляхах міжнародного сполучення;

високий загальний інтелектуальний розвиток особистості;

наявність вищої освіти бажано юридичного та/чи гуманітарного фаху;

знання міжнародних угод про взаємні поїздки громадян, законодавства країн міжнародного сполучення з прикордонних питань, відслідковування змін;

знання описів паспортних документів громадян із країн, які прибувають в Україну, підробок паспортів і хитрощів, які застосовують порушники для в'їзду в Україну;

орієнтація у правовій системі держави, навички застосовувати норми кримінального, адміністративного, цивільного права, вимог нормативно-правових актів;

постійне відслідковування політичного, соціального та економічного розвитку обстановки в державі, а також сусідніх країнах і на міжнародній арені, аналіз воєнних дій чи заворушень у світі, вивчення міжнародних загроз і ризиків;

усвідомлення повноважень здійснення координаційної діяльності в пункті пропуску та відповідальності за прийняті рішення;

вміння застосовувати сучасні технічні засоби прикордонного контролю;

навченість прийомам фізичного впливу на правопорушника, володіння вогнепальною та холодною зброєю;

додаткові можливості:

несення служби у комфортних умовах (відсутність закріпленої ділянки відповідальності кордону);

постійний розвиток себе як особистості, вивчення та практики іноземних мов;

пріоритетний розгляд на вищестоящу посаду та просування по службі.

Усі описані особливості служби офіцера прикордонного контролю зумовлюють необхідність удосконалення системи професійно-психологічного відбору персоналу для виконання обов'язків у пунктах пропуску через державний кордон, а також перегляду та актуалізації до сучасних умов програм психологічної та професійної підготовки, які будуть спрямовані на якісне формування у офіцера професійно необхідних якостей, індивідуальної психологічної готовності до виконання завдань оперативно-службової діяльності.

Зазначимо, що прикордонний контроль у його практичній реалізації тісно пов'язаний із напрямками міжнародного співробітництва, оперативно-розшукової та інформаційно-аналітичної діяльності, підтримується

кінологією, тиловим і технічним забезпеченням, супроводжується психологією, соціологією, політологією та етикою. Увесь перелічений комплекс характеристик підводить до висновку про те, що офіцер прикордонного контролю у своїй практичній діяльності отримує широкий спектр знань і навичок, що дає можливість варіативно застосовувати його в подальшому для виконання завдань, покладених на Державну прикордонну службу України. І якщо офіцер прикордонного контролю може бути призначений для виконання завдань поза межами звичайного для нього пункту пропуску, то для діяльності в пункті пропуску офіцеру за іншим напрямком діяльності (прикордонна служба, оперативно-розшукова діяльність, кінологія тощо) потрібні неабияка попередня підготовка та практика.

Слід зазначити, що якщо так званий контрактник в умовах сьогодення мотивується питанням – не залишитись безробітним, то офіцер цілеспрямовано та усвідомлено обирає собі шлях самореалізації саме на теренах служби. Враховуючи гендерну культуру як невід’ємну складову демократичного світу, на кордоні все частіше можна зустріти військовослужбовців-жінок. На даний час жінки-офіцери займають гідну позицію нарівні з чоловіками в професійній та фізичній підготовці. Вони досить позитивно презентують Державну прикордонну службу України та й усю країну в пунктах пропуску на державному кордоні. Не ставиться під сумнів наявність у жінки необхідної для цієї служби психологічної гнучкості. Менш схильні до ризику офіцери-жінки здатні ретельніше виконувати покладені на них обов’язки, приймати нешаблонні рішення, більш принципово ставитись до підлеглих, не зважати на агресивність зовнішнього середовища.

Перехід нашої держави на наступний вищий виток соціально-економічного розвитку передбачає реформування усєї військово-правоохоронної структури держави, в тому числі й офіцера-прикордонника в пункті пропуску на державному кордоні. Прикордонна служба повинна

представити оновлену психологію готовності прикордонника у пункті пропуску. Прикордонний контроль повинен передбачати мінімум «видимих» особі процедур і вибудовуватися на стійких знаннях психології правопорушника. Постійною має бути і посмішка на обличчі офіцера. Ніхто не повинен бачити ні втоми через інтенсивність пасажиро-транспортного потоку, ні наявність особистих буденних проблем.

Мінімізація процедури прикордонного контролю в пункті пропуску є константою. Дії офіцера-прикордонника втілені в систематизований, чіткий законодавчо-психологічний алгоритм прикордонної діяльності. Новий підхід до організації та здійснення прикордонного контролю повинен підвищити ефективність його проведення в пункті пропуску та унеможливити випадки правопорушень під час перетинання громадянами державного кордону. Більшість процедур прикордонного контролю доцільно здійснювати технічно. Сучасні технологічні ресурси дозволяють обробляти значні об'єми інформативного продукту, використовувати об'єднані різноманітні бази даних правоохоронних органів, створювати інформаційні банки описів паспортних документів, візових етикеток іноземних країн.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що Державна прикордонна служба України, незважаючи на постійні зміни у законодавстві, продовжує якісно виконувати свої завдання у пунктах пропуску через державний кордон України, протидіяти основним міграційним загрозам на кордоні. Враховуючи всю специфіку та екстремальність служби у пункті пропуску, основою результативності оперативно-службової діяльності залишається офіцер прикордонного контролю.

Відповідно до статті 2 Закону України «Про Державну прикордонну службу», третьою основною функцією Державної прикордонної служби України є ведення оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону України [103].

Практичне впровадження в оперативно-службову діяльність прикордонних підрозділів вказаної функції покладено державою на офіцерів-

прикордонників. Їхня професійна діяльність у галузі боротьби з транскордонною злочинністю на державному кордоні України пов'язана з функціонуванням дієвої системи запобігання злочинам, виявлення та подолання їх соціальних передумов і наслідків, викриття неправомірних діянь, обов'язкової відповідальності винних у їх вчиненні. На вирішення цих завдань і направлена діяльність оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України як найбільш дієвий та ефективний механізм.

У Концепції розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 р. визначено роль і місце оперативної складової в загальній системі заходів, що здійснюються підрозділами охорони державного кордону. Відповідно до її положень, «створення сучасної інтегрованої системи охорони державного кордону передбачає: формування відділів прикордонної служби, які будуть здійснювати оперативну, технічну та фізичну охорону кордону; удосконалення охорони державного кордону поза пунктами пропуску шляхом запровадження системи збирання та аналізу даних щодо протиправної діяльності; нарощування оперативної складової в системі охорони кордону; удосконалення інформаційного забезпечення, взаємодії з іншими правоохоронними органами та прикордонними службами суміжних держав тощо».

Національна безпека сучасної держави забезпечується комплексом цілей, досягнення яких має захистити різні сфери суспільної життєдіяльності особи, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз і викликів, що особливо важливо в прикордонній сфері.

Україна активно впроваджує сучасні європейські стандарти в діяльність установ і відомств національного сектору безпеки. Одним із таких стандартів є інтегроване управління кордонами, тобто «скоординована діяльність компетентних державних органів, спрямована на створення та підтримання балансу між ефективною охороною державного кордону та

збереженням його відкритості для законної транскордонної діяльності та осіб, які подорожують».

Оперативна діяльність органів охорони державного кордону завжди була ваговою складовою системи охорони державного кордону, ключовим видом діяльності з виконання комплексу заходів з протидії протиправній діяльності в прикордонній сфері, насамперед – транскордонній злочинності, оскільки більшість транскордонних злочинів (наприклад, контрабанда зброї, вибухових та інших небезпечних речовин, культурних цінностей, торгівля людьми, наркотичний трафік) можуть бути виявлені, розкриті та припинені лише заходами оперативної та оперативно-розшукової діяльності.

Інтегроване управління кордонами в Україні передбачає забезпечення охорони державного кордону, пропуск у встановленому порядку через державний кордон осіб, транспортних засобів і товарів, провадження інформаційної та оперативно-розшукової діяльності, проведення аналізу ризиків і здійснення запобіжних заходів; провадження суб'єктами інтегрованого управління кордонами діяльності з запобігання, виявлення, розкриття (розслідування) транскордонних злочинів.

Оперативно-розшукова діяльність є видом оперативної діяльності та важливою складовою інтегрованого управління кордонами. Оперативна діяльність – поняття, що характеризує діяльність усіх підрозділів правоохоронних органів і спеціальних служб України, уповноважених на її здійснення законом «Про оперативно-розшукову діяльність». Основні види оперативної діяльності – розвідувальна, контррозвідувальна та оперативно-розшукова. Предметом нашого дослідження є оперативно-розшукова діяльність, тому проаналізуємо детальніше це поняття.

Особливості оперативно-розшукової діяльності. Діяльність, спрямована на протидію злочинам. Відповідно до п. 1 статті 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», одним з основних завдань підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, є обов'язок вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо запобігання,

своєчасного виявлення, припинення і розкриття злочинів і викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, здійснювати профілактику правопорушень.

Обов'язкове заведення оперативно-розшукової справи в кожному випадку наявності підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності. Здійснювати оперативно-розшукову діяльність мають право спеціально визначені законом «Про оперативно-розшукову діяльність» суб'єкти (оперативні підрозділи). Проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених у законі органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та особами забороняється.

Суб'єкти, визначені законом, уповноважені виконувати негласні заходи, що здійснюються із застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів, у т. ч. ті, які тимчасово обмежують права та свободи громадян. Тобто, крім арсеналу та можливостей гласних (адміністративних) заходів, оперативні підрозділи здійснюють також пошук (отримання) оперативно-значущої інформації кримінально-правового характеру негласно, приховано, таємно з використанням специфічних форм і методів.

Специфічні права, що надаються суб'єктам оперативно-розшукової діяльності (стаття 8 закону). Зокрема, одним з ключових у їх діяльності є право встановлювати конфіденційне (негласне, приховане, таємне) співробітництво з особами на засадах добровільності та залучати їх до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності. За бажанням таких осіб їх співробітництво з оперативним підрозділом може бути оформлено письмовою угодою з гарантуванням конфіденційності співробітництва [104, с. 303].

Чітко визначені цілі використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності, які можуть використовуватися: як приводи та підстави для порушення кримінальної справи або проведення невідкладних слідчих дій; для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами в кримінальній

справі; для запобігання, припинення і розслідування злочинів, розвідувально-підривних посягань проти України, розшуку злочинців і осіб, які безвісти зникли; для забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів і осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів, а також співробітників розвідувальних органів України та їх близьких родичів, осіб, які конфіденційно співробітничали або співробітничали з розвідувальними органами України, та членів їх сімей; для взаємного інформування підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність, та інших правоохоронних органів; для інформування державних органів відповідно до їх компетенції.

Необхідно здійснювати комплекс заходів щодо забезпечення безпеки та соціально-правового захисту осіб, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Таким чином, оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів. Завданням такої діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав і організацій з метою припинення правопорушень і в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства та держави.

Оперативно-розшукова діяльність – одна з основних форм оперативно-службової діяльності прикордонного відомства.

Оперативна складова охорони державного кордону передбачає:

активний розвиток і використання в охороні кордону всіх суб'єктів здійснення оперативно-розшукової діяльності – розвідувального органу, підрозділів охорони державного кордону, органів охорони державного кордону та морської охорони, оперативно-розшукових, інших підрозділів

спеціального призначення: забезпечення внутрішньої та власної безпеки, оперативного документування, оперативно-технічних заходів.

добування оперативної інформації щодо протиправної діяльності на державному кордоні, виявлення та припинення такої діяльності за рахунок сил, засобів і заходів оперативно-розшукової діяльності;

зростання ролі інформаційно-аналітичної діяльності оперативних підрозділів у формуванні моделі охорони державного кордону та протидії протиправній діяльності за рахунок створення (накопичення) і використання відповідних інформаційних баз даних, у т. ч. про ризики та загрози, викликані розвитком оперативної обстановки; осіб, які притягалися до кримінальної та адміністративної відповідальності за порушення законодавства про державний кордон України або підозрюються у вчиненні відповідних злочинів, перебувають у розшуку тощо; викрадені транспортні засоби тощо;

застосування для реалізації оперативної інформації та силової підтримки дій оперативних сил і засобів спеціальних мобільних підрозділів;

спільні скоординовані дії оперативних підрозділів Державної прикордонної служби України з підрозділами інших правоохоронних органів України та суміжних країн;

використання особового складу інших (неоперативних) прикордонних підрозділів для перекриття загрозливих напрямів у разі відсутності конкретних даних про час і місце вчинення протиправних дій, контролю за дотриманням режимів, перевірки інженерно-технічних споруд тощо.

Оперативно-розшукова діяльність здійснюється такими оперативними підрозділами Державної прикордонної служби України:

розвідувальним органом спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону (агентурної розвідки, оперативно-технічним, власної безпеки);

оперативно-розшуковими підрозділами відповідно спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону та його територіальних органів;

підрозділами охорони державного кордону органів охорони державного кордону та морської охорони, забезпечення внутрішньої та власної безпеки, оперативного документування, оперативно-технічними.

Підрозділи оперативного документування, оперативно-технічні, забезпечення внутрішньої безпеки та власної безпеки – це підрозділи спеціального призначення.

Усі зазначені вище підрозділи, уповноважені на здійснення оперативно-розшукової діяльності, об'єднано у відповідні оперативні органи, які входять у структуру спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону, територіальних органів спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону, органів охорони державного кордону.

Особливого значення в сучасних умовах низької довіри до влади загалом та до правоохоронних органів зокрема набувають принципи оперативно-розшукової діяльності, які є основою здійснення повноважень службових осіб цих органів.

Організація та здійснення оперативної діяльності органів і підрозділів охорони державного кордону має ґрунтуватися на таких засадничих принципах: неухильне додержання законності, конституційних прав і свобод людини та громадянина; комплексне використання оперативних сил і засобів, чітке розмежування повноважень; процесуальна самостійність співробітників, які беруть участь у оперативній та дізнавальній (слідчій) діяльності; персональна відповідальність керівників, на яких покладено завдання організації та ведення оперативної діяльності; узгодженість під час планування спільних заходів з іншими правоохоронними органами та прикордонними службами суміжних країн; безперервність в організації та керівній діяльності, оперативно-розшукових заходах і провадженні у справах

із розкриття злочинів; активне використання новітніх наукових і технічних досягнень у роботі з запобігання, розкриття та розслідування злочинів; постійний обмін інформацією (внутрішньовідомчий та міжвідомчий) із суворим додержанням правил нерозголошення даних попереднього розслідування та оперативно-розшукових заходів.

В умовах реалізації євроінтеграційних прагнень України актуалізується проблема впровадження європейських стандартів у діяльність Державної прикордонної служби України. Через це оперативно-розшукова діяльність як складова інтегрованого управління державного кордону має забезпечувати якісне виконання таких основних оперативних завдань: запобігання, розкриття, всебічне й об'єктивне розслідування транскордонних злочинів; забезпечення невідкладних організаційних, дізнавальних (слідчих) і оперативно-розшукових заходів; забезпечення профілактичних заходів щодо запобігання злочинності, насамперед, організованих злочинів і фактів корупції; своєчасне викриття та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили правопорушення.

Виявлення та розслідування злочинів (у т.ч. транскордонних) охоплює різні види оперативної діяльності, регламентовані як загальнодержавними нормативно-правовими, так і міжвідомчими та внутрішньовідомчими актами, які відповідають конституційним вимогам щодо захисту й охорони прав і свобод людини та загальним засадам правоохоронної діяльності. Оперативна складова охорони державного кордону передбачає організацію і здійснення уповноваженими органами та підрозділами гласних і негласних оперативно-розшукових заходів із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.

Одним із основних чинників забезпечення ефективної протидії транскордонній злочинності є координація та взаємодія оперативних органів у запобіганні та боротьбі з організованою транскордонною злочинністю, що полягає насамперед в узгодженні оперативно-розшукової діяльності та додержанні законодавства, зокрема процесуального. Оперативна складова

тісно пов'язана з іншими складовими моделі охорони державного кордону і може бути достатньо ефективною у разі їх сумісного функціонування.

Ефективність і професіоналізм у поєднанні з високим рівнем відповідальності – запорука позитивного результату при виконанні поставлених завдань з охорони державного кордону України. Немає необхідності наголошувати, що забезпечення національної безпеки України на державному кордоні вимагає від кожного прикордонника ефективності та результативності службової діяльності.

Професійні якості та високий рівень ефективності службової діяльності завжди високо цінувалися. Актуальність особистої відповідальності зумовлюється і тим, що сьогодні існує достатньо багато негативних умов і чинників, які призводять до втягування військовослужбовців підрозділів кордону у протиправну діяльність. Вони є причиною того, що задля особистого інтересу окремі представники прикордонних підрозділів свідомо ідуть на порушення закону і вимог нормативно-розпорядчих документів.

Потреба відповідальності та компетенції у виконанні завдань на колективному та груповому рівнях зумовлюється технологічною пов'язаністю і взаємозалежністю функцій і обов'язків персоналу в оперативно-службовій діяльності на державному кордоні. При цьому необхідно усвідомлювати, що це поняття є сумарним результатом відповідальності кожного за себе особисто і за ефективність своєї діяльності у складі відділу, групи.

Необхідно також зауважити, що виконання завдань оперативними співробітниками так чи інакше пов'язане з людським чинником, особистим контактом співробітників з різними категоріями осіб – від тих, хто притримується норм законно-правової бази, до тих, чия протиправна діяльність базується на прямому їх порушенні. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що важливим фактором для оперативного співробітника є досконале знання психології людини, розуміння всіх її нюансів, вміння знаходити підхід до будь-якої людини з метою її подальшого заохочення до

ефективної співпраці та надання необхідної інформації, формування певних поглядів щодо надання допомоги оперативному співробітнику у вирішенні завдань по охороні державного кордону України.

Завдання, які покладаються на оперативних співробітників, вимагають від останніх постійного самовдосконалення, безперервного розвитку особистості у будь-якій сфері життя – від побутових питань до останніх подій у світовій політиці. Тільки всебічно розвинута, комунікабельна особистість може претендувати на досягнення вагомих результатів у оперативній діяльності.

Першим кроком до отримання необхідної оперативному співробітнику інформації, яка може бути використана протиправними елементами для проведення превентивних заходів, унеможливлення планування та здійснення злочинних дій на державному кордоні України, є налагодження психологічного контакту зі співрозмовником (джерелом інформації), вивчення його психологічного портрету, характеру, темпераменту, рівня інтелекту, способу мислення, способу життя, кола спілкування тощо. Вивчення джерела дає можливість обрати найбільш доцільний час спілкування, визначити послідовність проведення запланованої бесіди, обрати найефективніші прийоми ведення розмови та здійснення впливу на особистість, налагодження стійкого психологічного контакту та об'єктивно оцінити отриману в результаті інформацію.

Вивчення джерела може здійснюватись шляхом спостереження, проведення бесід, певного аналізу незалежних характеристик на особу тощо. Обсяг такого вивчення залежить від кінцевої мети оперативного співробітника – однократне отримання інформації чи подальше співробітництво з даним джерелом протягом якогось періоду.

Невід'ємною частиною живого спілкування з джерелами інформації є планування майбутніх зустрічей та бесід, яке має передбачати прогнозування оперативним співробітником можливих шляхів розвитку ситуацій та адекватного своєчасного реагування на них. У таких випадках

використовуються можливості рефлексивного мислення – імітації можливого ходу міркувань іншої особи у тій чи іншій ситуації. Цей метод надає оперативному співробітнику можливість спрогнозувати варіанти реагування джерела на ті чи інші питання та визначити відповідну тактику дій для досягнення кінцевого результату, тобто отримання необхідної інформації. З цією метою оперативний співробітник може скласти розгорнутий план майбутньої бесіди. Обов'язковий елемент такого плану – визначення предмету бесіди, тобто сукупності всіх питань і обставин, які підлягають уточненню або з'ясуванню у певній логічній послідовності.

Активізація заходів, спрямованих на протидію злочинним проявам, потребує значного підвищення вимог до військової, професійної, психологічної підготовки оперативного складу підрозділів Державної прикордонної служби України. Кожен повинен чітко усвідомлювати свою роль та місце в загальному механізмі боротьби зі злочинністю. Для досягнення позитивних результатів оперативні співробітники мають бути насамперед законослухняними, стійкими до корупційних діянь, спроможними працювати в умовах реальних ризиків для життя, чітко оцінювати криміногенну обстановку на ділянці відповідальності, швидко приймати відповідні рішення у складних і непередбачуваних ситуаціях, прогнозувати можливі дії злочинних елементів, намагатися бути завжди на крок попереду, мати значний інтелектуальний потенціал [92].

Питання вдосконалення професійної майстерності офіцерів оперативно-розшукових підрозділів є запорукою високої ефективності виконання поставлених завдань в подальшому. Актуальність цієї проблематики зростає відповідно до появи нових завдань щодо забезпечення надійної охорони державного кордону України в умовах жорстокого протистояння транскордонній злочинності, необхідності напрацювання практичних навичок молодшим офіцерським складом оперативних підрозділів, переведення отриманих знань з теоретичної площини в практичну.

Професійна мобільність забезпечує ефективність професійної діяльності офіцерів оперативно-розшукових підрозділів і визначається нетрадиційним, творчим мисленням і уявою. Тільки за таких умов оперативні співробітники здатні передбачати різні варіанти вирішення поставлених завдань, давати їм адекватну оцінку, критично осмислювати проблемні питання, надавати аргументовані шляхи їх вирішення.

Враховуючи специфіку діяльності оперативно-розшукових підрозділів, важливу роль у якісному виконанні завдань оперативно-розшукової діяльності відіграє внутрішня мотивація кожного оперативного співробітника, структурними компонентами якої виступають мотиви, ціннісні орієнтації, переконання, інтереси, установки та життєві пріоритети. Внутрішня мотивація переростає в імпульс для подальших активних дій щодо вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності. Мотивація як фактор професійного розвитку є одним з пріоритетних показників оцінки професійного потенціалу оперативного співробітника.

Сьогодні питання кадрового забезпечення оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби залишається одним з найбільш гострих. Комплектування оперативно-розшукових підрозділів кадрами, які мають високі професійні, моральні та патріотичні якості, готові та здатні максимально ефективно виконувати службові та бойові завдання за будь-яких умов та у будь-який час, є одним з актуальних напрямків розвитку Державної прикордонної служби України. Необхідно зауважити значення та необхідність цілеспрямованого, а не помилкового чи випадкового підбору кандидатів на проходження служби в оперативно-розшукових підрозділах Державної прикордонної служби України в умовах напруженого протистояння злочинним угрупованням, які безперервно намагаються налагодити канали протиправної діяльності на державному кордоні України, в тому числі з залученням персоналу оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України.

Специфіка виконання службових обов'язків оперативно-розшуковими підрозділами полягає в тому, що оперативно-розшукова діяльність здійснюється в умовах не лише військово-статутної підлеглих, а й обов'язкової ініціативи, самостійності, нерідко відірваності від безпосереднього керівництва та колективу, великої вірогідності впливу антисоціальної та криміногенної сфер. Офіцери-прикордонники оперативно-розшукових підрозділів часто виступають об'єктом спрямувань злочинних елементів, представників кримінальних верств, спецслужб іноземних держав тощо.

З метою підбору стійких до протиправних проявів кандидатів для проходження служби в оперативно-розшукових підрозділах проводиться професійно-психологічний відбір і всебічне вивчення останніх. Професійно-психологічний відбір полягає у підборі осіб, індивідуальні психологічні особливості яких дозволяють повною мірою виконувати завдання оперативно-розшукової діяльності. Необхідно мати на увазі, що психологічні особливості індивіда майже не підлягають корекції за допомогою тренінгів і спеціального навчання, неможливо докорінно змінити внутрішню сутність особистості розвідника [129].

У сучасних умовах стрімкого розвитку злочинності на державному кордоні України, здійснення оперативно-розшукової діяльності в умовах конспірації, обмеженого доступу до необхідної інформації, дефіциту часу оперативно-розшукові підрозділи потребують офіцерів, які мають спеціальні знання, уміння, навички й розвинуті особисті якості для успішного застосування гласних і негласних методів і засобів роботи, здатних до аналізу та оцінки оперативної обстановки, прийняття своєчасних рішень, володіють навичками використання спеціальних технічних засобів, зброї, прийомами самозахисту, переслідування порушників і тактичними прийомами його затримання тощо.

Крім того, до соціально-психологічних якостей, обов'язкових для успішного виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, належать такі:

здатність оперативного співробітника здійснювати вплив на людей;

висока психологічна витривалість оперативного співробітника;

вольові якості, а саме: сила волі, самокритичність, здатність до прийняття адекватних рішень у складних ситуаціях;

вміння швидко встановлювати контакт з незнайомими людьми;

вміння уважно слухати співрозмовника та підтримувати бесіду на будь-яку тему;

здатність до перевтілення з метою виконання різних соціальних ролей при необхідності;

здатність до морального маскування;

здатність стримувати емоції або, навпаки, демонструвати їх залежно від обставин;

гнучкість розуму;

творча уява;

сміливість, мужність, здатність іти на розумний ризик;

гарна слухова та зорова пам'ять (зокрема на обличчя);

швидка реакція;

здатність швидко орієнтуватися на незнайомій території;

інтуїція, увага (у всіх її можливих проявах), спостережливість [129].

До організаційно-тактичних якостей, які є обов'язковими для успішного виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, належать:

пильність;

вміння зберігати службову таємницю;

здатність приймати рішення в межах компетенції;

знання вимог нормативно-правових актів;

вміння використовувати такі знання для встановлення контактів і організації взаємодії зі співробітниками інших підрозділів, підприємств, організацій та установ;

здатність вносити аргументовані пропозиції щодо здійснення оперативно-тактичних заходів;

прагнення до набуття спеціальних знань і самовдосконалення.

Крім того, обов'язковими умовами, які висуваються до оперативних співробітників, є:

знання правових норм, що регламентують здійснення оперативно-розшукової діяльності;

розуміння мети та завдань оперативно-розшукової діяльності;

досконале знання прав і обов'язків оперативних співробітників;

знання форм і методів здійснення оперативно-розшукової діяльності;

знання та розуміння вимог кримінального та кримінального процесуального законодавства;

розуміння підстав застосування того чи іншого оперативно-розшукового заходу.

Існує також низка психологічних характеристик, наявність яких є прямим протипоказанням для проходження служби в оперативно-розшукових підрозділах:

психічна та емоційна неврівноваженість;

низький рівень інтелектуального розвитку;

боязливість, нерішучість, агресивність, зарозумілість;

грубість, егоїзм, професійна некомпетентність, безпринципність;

ригідність мислення, некомунікабельність, безвідповідальність;

недисциплінованість, відсутність психічної та фізичної витривалості.

Небажані характеристики оперативного співробітника – здатність підпадати під вплив злочинних елементів, легковажність, інертність мислення, недостатньо розвинене мовлення, надлишкова самовпевненість, емоційна збудливість, забобонність, балакучість, негативні звички [129].

Робота щодо забезпечення правопорядку та дисципліни в оперативно-розшукових підрозділах ґрунтується на вимогах чинного законодавства, указів Президента України, уряду, інших нормативних актів України та керівних документів відомства щодо боротьби зі всіма видами протиправної діяльності в суспільстві в цілому і у відомстві безпосередньо.

Головним пріоритетом діяльності оперативного співробітника є забезпечення дисципліни служби, недопущення втягування персоналу оперативно-розшукових підрозділів у протиправну діяльність на кордоні. Оперативний працівник, перебуваючи у відриві від колективу, самостійно вирішує відповідальні службові завдання у складній обстановці, що вимагає від нього оперативного прийняття рішень. І якщо в цій ситуації діє сила дисциплінованості, то в таких умовах він має можливість підкорити особистий інтерес службовому обов'язку. Прикордонна служба вимагає від прикордонників вміння керувати собою, своїми бажаннями та навичками, діяти суворо за вимогами статутів та інструкцій.

Здійснюючи оперативно-розшукову діяльність стосовно громадян, офіцер-прикордонник зобов'язаний бути взірцем суворого дотримання закону, поваги до людської гідності, її прав і свобод. Психологія готовності офіцера-прикордонника оперативно-розшукового профілю визначається стійким ростом інтересу до оперативно-розшукового компоненту прикордонної діяльності на всьому професійному відрізку служби офіцера, оскільки особливості оперативно-розшукової діяльності професійно спонукають до цього.

Деструкція особистості офіцера-прикордонника оперативно-розшукової спрямованості виникає під впливом не контрольованості його діяльності у межах ведення ним оперативних, розшукових справ, добірок інформації, адже особливості діяльності оперативного працівника є тим деструктивом, який може це явище розпочати.

Психологічна активність оперативного працівника регулюється за рахунок зменшення невизначеності в його професійній діяльності з одного

боку і наявності визначеної свободи дії – з іншого шляхом психологічного перенесення себе в центр оперативної ситуації, яка розробляється цим працівником.

Важливість оперативно-розшукової складової в прикордонній діяльності визначається системою внутрішніх критеріїв офіцера-прикордонника при вирішенні завдань оперативно-розшукової діяльності. Складність завдань оперативно-розшукової діяльності змушує офіцера вдаватися до підвищених психофізіологічних затрат для уникнення помилок і невірних дій.

Висновки до розділу

Професія прикордонника пов'язана із екстремальними ситуаціями, які, впливаючи на особистість, проявляються у комплексному характері змін на соціально-психологічному, психологічному та психосоматичному рівнях. Аналіз наукових праць дозволив виокремити основні чинники екстремальності професійної діяльності персоналу ДПСУ: висока варіативність трудових доручень; дефіцит, невпорядкованість, різноманітність джерел і якості інформації (дезінформації); необхідність підтримання стану високої мобілізаційної готовності та миттєвої зібраності; нестабільний режим дня, ненормований робочий день; обмеження особистої свободи; постійне відчуття небезпеки (реальної чи уявної); можливість застосування зброї та засобів самозахисту; ймовірність загрози психологічного і фізичного характеру відносно співробітників і їхніх близьких з боку злочинних груп; складність взаємовідносин з різними категоріями осіб, які проходять прикордонний контроль; психоемоційні перевантаження під час роботи. За таких умов основним завданням соціально-психологічної адаптації офіцерів-прикордонників є забезпечення самовизначення особистості у військовому колективі на основі найбільш суттєвих особливостей індивідуальності.

Офіцери-прикордонники проходять службу у лінійних підрозділах охорони державного кордону у складних, як правило, особливих умовах, у непростій соціально-політичній обстановці, у різній географічній місцевості і в принципі в різному культурному середовищі. З психологічної точки зору негативно впливають на психіку людини несприятливі, дискомфортні фактори, що породжують емоційний стрес. Під час виконання службових обов'язків офіцери-прикордонники постійно потерпають від дії стрес-чинників, що супроводжують їхню професійну діяльність, при цьому задля мінімізації негативних наслідків стресу вони використовують адаптивну, дезадаптивну та псевдоадаптивну моделі копінгів.

Таким чином, професійна діяльність офіцерів ДПСУ – це інтегративна, цілісна, поліфункціональна система, яка складається з взаємопов'язаних структурних компонентів: діагностичного, дослідницького, прогностичного, інформаційного пропагандистського, конструктивно-проективного, навчально-методичного, експертного, консультативного, корекційно-розвивального, комунікативного і являє собою процес його самореалізації як суб'єкта військово-професійної діяльності, що на основі використання предметів і засобів цієї праці а також забезпечує ефективність його діяльності у сфері охорони державного кордону України. І тому проблема формування психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності безпосередньо пов'язана з її специфікою, яку можна охарактеризувати як таку, що здійснюється в екстремальних умовах і вимагає високої відповідальності за прийняті рішення. Тому одним із основних завдань підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності є формування їхньої готовності до подолання небезпеки й труднощів прикордонної служби, вироблення навичок витримувати будь-які нервово-психічні навантаження, компетентно керувати особовим складом, успішно вирішуючи соціально-психологічні проблеми серед персоналу.

РОЗДІЛ 3

СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ І МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ОФІЦЕРА-ПРИКОРДОННИКА ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Соціально-психологічні особливості підготовки майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності

Нові політичні, економічні та соціальні відносини у суспільстві майже щодня породжують ситуації, коли особистість офіцера стає центром практичного вирішення морально-ціннісних, соціально-економічних і суто військових завдань частини чи підрозділу Державної прикордонної служби України. Характер завдань, що вирішує її персонал на нинішньому етапі реформування та розвитку потребують залучення творчого потенціалу сучасної молоді, саме їхня духовність та інтелектуальний розвиток визначатимуть подальший напрямок та ефективність трансформаційних процесів у країні.

До специфічних умов, в яких здійснюється військова діяльність, належать: підвищений ризик, постійна бойова готовність; підвищені фізичні та моральні навантаження; обмеження свободи дій (у тому числі політичних прав і свобод), необхідність суворого дотримання вимог військової дисципліни; побутова невпорядкованість, віддаленість від міст і культурних центрів, часта зміна місць проходження військової служби, для окремих офіцерів – тривалий відрив від сім'ї; необхідність значно більшого досвіду для соціалізації у ролі військового, ніж для звичайного цивільного життя; підвищення труднощів соціалізації після звільнення у запас [119, с. 91].

Науково-теоретичний аналіз психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності неможливий без

глибокого системного вивчення таких понять: «діяльність», «професійна діяльність», «військова служба», «службово-бойова діяльність» та ін. У військовому енциклопедичному словнику подано визначення поняття «офіцер» – (від лат. officium – посада) – особа командного складу в Збройних силах, що має офіцерське військове або спеціальне звання, начальник, командир, керівник, який має спеціальну професійну підготовку для виконання основних завдань військової служби, що часто пов'язані з підвищеним ризиком для життя [32, с. 726].

У соціальній та віковій психології молоддю прийнято вважати вікову групу осіб від 17 до 25-27 років. Згідно поглядів Д. Сьюпера, який розробив періодизацію професійного шляху особистості та Р. Хейвігхерста, який займався дослідженням формування установок і трудових умінь під час професійного становлення, вік молодшої людини від 15 до 25 років характеризується достатньо нестійкою позицією щодо становлення як професіонала. На цей період припадає початок самостійної професійної діяльності, по суті криза «народження професіонала», що містить низку психологічних труднощів: складність входження у жорсткий режим, невпевненість у власних можливостях, необхідністю доучуватися, а іноді і переучуватися, адаптація до професійних взаємовідносин, а також складнощі особистого життя [138]. Усе це може призвести до гальмування професійної адаптації і навіть до зміни професії [28].

Отже, молоді офіцери – це професійно-вікова соціальна група військових спеціалістів, що містить у собі як особливі якості сучасної молоді, так і специфічні риси офіцерського складу. Як офіцерам їм має бути властива любов до Батьківщини, патріотизм, високий рівень дисциплінованості та відповідальності за виконання професійних обов'язків, високий рівень розвитку професійних навичок та вмінь. Особливостями цієї категорії офіцерського складу є притаманні віку енергійність, прагнення до самоствердження, своєрідне світосприйняття, нестійкість оцінок, суджень та

поглядів, високий рівень сензитивності, висока лабільність когнітивних процесів та ін.

Психологічні особливості вищезазначеної соціальної групи обтяжуються проблемами: адаптації до нових соціально-психологічних, інформаційних, матеріальних умов професійної діяльності; перерозподілу та засвоєння нових соціальних ролей (з курсанта-підлеглого молодий офіцер перетворюється на командира, начальника, з властивими йому правами та обов'язками); входження у нові соціальні відносини; засвоєння нових та вдосконалення вже набутих знань навичок та вмінь; засвоєння нових цінностей та ін.

Випускники Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б.Хмельницького можуть призначатися на посади різних рівнів згідно з нормативними документами ДПСУ або штатними розкладами військових частин, що потребують від офіцера різних знань, вмінь і навичок, а отже і визначають структуру та зміст професійних (посадових) обов'язків різних категорій офіцерів: командиру належить основна функція управління життєдіяльністю підрозділу у мирний та воєнний час та ін. [18, с. 46].

З метою докладного розуміння поняття «службово-бойова діяльність» розглянемо спочатку такі психологічні категорії як: «діяльність», «праця», «професійна діяльність», «військова служба», «військово-професійна діяльність». І. Сеченов та І. Павлов розглядали діяльність, у фізіологічному розумінні як активність – це природна функціонально-динамічна якість, яка інтегрує і регулює у динаміці цілісну структуру особистості (потреби, здібності, свідомість, волю), що у свою чергу забезпечує можливість врахування особистістю вимог суспільства та прояву її самостійності та самовизначення, як суб'єкту життя [8].

Для людини суттєвою формою активності являється цілеспрямована поведінка. П. Анохін зазначає: «Усе наше життя складається з ланцюга формування цілей та їхнього досягнення. Цілі можуть бути різними, але лише вони можуть формувати гармонійну цілеспрямовану поведінку». Найбільш

розвиненою формою цілеспрямованої активності є діяльність. Ця активність не лише сприяє розвитку особистості і дозволяє її проявляти себе, але й саму особистість неможливо пізнати поза її діяльністю: «особистість та її психіка формуються і розвиваються в процесі практичної діяльності, а потім можуть бути пізнані через їхні прояви у такій діяльності» [6, с. 6]. Л. Виготський, С. Рубінштейн, А. Леонтьєв та Б. Ананьєв заклали основи психологічної теорії діяльності, сутність якої зводиться до положення про діяльність як основну умову формування психіки, вони здійснили теоретичне обґрунтування положення про тотожність структури та змісту внутрішньої психічної та зовнішньої предметно-практичної діяльності. Найбільш повно та конкретно останнє положення знайшло своє відображення у культурно-історичній концепції Л. Виготського, згідно якої суспільно-історична діяльність тотожна структурі психічної діяльності і свідомості, а остання – структурі особистості. На відміну від Л. Виготського, С. Рубінштейн наголошував на активній позиції особистості щодо встановлення реальних зв'язків із суспільним буттям і вивчав реальну практичну діяльність конкретної людини, що здійснюється у конкретних історичних умовах і тим самим сформулював принцип суб'єкта діяльності [1, с. 314].

Б. Ананьєв визначав діяльність як форму існування суб'єкта, як активність людини, що ієрархічно організована (цілісна діяльність, акти, макрорухи) і визначає людину як суб'єкта праці, спілкування і пізнання, як біологічну (індивіда) і соціальну (особистість) істоту [5, с. 48–49]. Тобто діяльність з одного боку, детермінує усю систему психічних процесів, станів, якостей суб'єкта діяльності, з іншого – ця система впливає на ефективність та якість цієї діяльності.

Отже, під поняттям «діяльність» розуміємо динамічну систему активних взаємозв'язків суб'єкта із зовнішнім світом, в процесі яких відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу, а також пізнання і перетворення предметної дійсності та його самого.

Головними формами діяльності є пізнання, праця, спілкування, а в онтогенетичному аспекті діяльність представлена такими видами: гра, навчання, праця [124]. К. Платонов визначає працю як одну з форм діяльності людини, яка завжди цілеспрямована, свідома, активна, соціально сформована і спрямована на виробництво матеріальних благ, надання різноманітних послуг [97, с. 15].

І. Траверсе виокремлює такі ознаки, за якими діяльність можна вважати працею: свідоме передбачення соціально цінного результату; усвідомлення необхідності досягнення заданого результату; оволодіння зовнішніми і внутрішніми засобами діяльності (знання засобів діяльності, практичне оволодіння засобами діяльності, орієнтація у міжособистісних стосунках) [124, с. 42]. А. Брушлінський до таких ознак відносить такі особливості: це завжди діяльність суб'єкта, точніше, суб'єктів, що здійснюють спільну діяльність; не існує об'єктної діяльності; діяльність є взаємодія суб'єкта з об'єктом, тобто вона обов'язково є предметною, змістовною; вона завжди творча; самостійна [25, с. 5].

Є. Клімов розглядає працю як системне психічне утворення, що характеризується чотирма ознаками:

Передбачення суспільно корисного результату. Діяльність не може бути названа працею, якщо усвідомлення позитивної суспільної цінності її результату не є у конкретного індивіда як суттєвий регулятор його активності. До структури цього компонента належать: більш або менш ясне знання про майбутній результат діяльності; більш або менш чітке усвідомлення його соціальної цінності; більш або менш виражений афективний тон (емоційне забарвлення) власних знань, уявлень, образів [58, с. 218–219]. Військова діяльність є специфічною у відповідності до цієї ознаки, оскільки результат праці у конкретних речах не має ясності. У таких випадках усвідомленням результату є знання загальних вимог, норм, критеріїв, за якими повинен узгоджуватися результат, що перебуває у пошуку.

Друга риса також може викликати певні складнощі, оскільки соціальна значущість праці може не усвідомлюватися молодими офіцерами, які не мають достатнього досвіду та знань про значення цієї професії у життєдіяльності суспільства.

Третя ознака також є специфічною, а саме: через низький ступінь соціального захисту більшість молодих офіцерів не відчують позитивних емоцій у зв'язку з обраною професією, що негативним чином позначається на їхній професіоналізації.

Усвідомлення необхідності досягнення заданого результату. У військовій діяльності цей елемент формально представлений у формі наказів, програм, планів та іншій нормативній документації. Друга психологічна ознака містить: гностичний компонент, що проявляється в усвідомленні людиною необхідності досягнення прийнятої цілі і в усвідомленні суб'єктивної відповідальності перед суспільством за її досягнення; афективний компонент відображається у формі емоційних реакцій, станів, відношень, переживань, пов'язаних зі «стабільністю – мінливістю» умов перебігу діяльності та співпадіння процесу діяльності з уявним планом її реалізації [58, с. 221–223]. Цей компонент яскраво представлений саме у військовій справі. Через розвиненість функції контролю на усіх рівнях військового управління та високу узгодженість та взаємозалежність між окремими елементами військової організації вищенаведений компонент є ключовим, системоутворюючим принципом функціонування усієї системи військово-професійної діяльності.

Володіння зовнішніми і внутрішніми засобами та прийомами діяльності. Якщо мати на увазі окремого працівника та його діяльність, то вона тим більше може бути віднесена до праці, чим краще він орієнтований у засобах і правилах їхнього застосування, чим краще він володіє цими засобами, тим більш творчо він до них ставиться. Третя ознака складається з таких трьох компонентів: гностичного (знання про засоби праці); операційного (володіння засобами праці); афективного (емоційне

переживання, стани, відношення до засобів та прийомів праці) [58, с. 225–227]. Цей компонент має високе значення для успішного виконання молодими офіцерами завдань службово-бойової діяльності. Однак, навчання у ВВНЗ забезпечує лише теоретичні знання та розуміння зовнішніх і внутрішніх засобів та прийомів діяльності. Практична підготовка спеціаліста, що полягає у володінні практичним інструментарієм виконання професійної діяльності, можлива лише при безпосередньому виконанні цієї ж таки діяльності.

Орієнтація у міжособистісних виробничих відносинах. Ця ознака складається з двох компонентів: гностичного (знання про стан міжособистісних відносин у колективі) та афективного (позитивне чи негативне ставлення до цих колективних взаємодій) [58, с. 229–230]. Отже, праця – це форма активного ставлення людини до дійсності, спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей, які пов'язані зі створенням суспільно значущих (матеріальних та духовних) цінностей та засвоєнням суспільного досвіду. Вищезазначені ознаки свідчать про те, що не кожна активність людини являється працею. Лише за наявності перелічених ознак активність людини може бути віднесена до цієї категорії.

До низки видів людської діяльності, пов'язаної з високою соціальною значущістю щодо забезпечення безпеки держави і суспільства, яка виконується в особливих (відмінних від звичайних) умовах, належить військова праця. У сучасній науковій літературі не існує чіткого розмежування понять «військова праця» та «військова діяльність», часто вони використовуються як тотожні та взаємозамінні. У військовому енциклопедичному словнику поняття «військова діяльність» розуміється як різновид соціально-політичної діяльності по створенню, а при необхідності і використанню засобів збройної боротьби та інших елементів військової могутності для досягнення державних цілей [32].

Військову діяльність офіцера можна поділити на дві основні складові: діяльність у бойових умовах (бойова діяльність) та діяльність у мирний час [107, с. 149].

Бойова діяльність – це активність військовослужбовців по досягненню цілей збройної боротьби. Вона є достатньо специфічною за своїми цілями, мотивами, задачами, умовами, засобами та психологічним змістом. У класифікаційній схемі екстремальних видів діяльності бойова діяльність характеризується крайньою вираженістю характеристик екстремальності. На сьогодні єдиного розуміння екстремальності не існує, на що вказує існування великої кількості синонімічних термінів: «складні», «важкі», «особливі», «емоціогенні», «аварійні», «критичні», «надзвичайні», «гіперстресові», «суперекстремальні» та ін., що використовуються у науковій літературі для визначення явищ одного порядку.

Одним з перших спробував визначити це поняття В. Небиліцин. Він зазначає, що екстремальні (особливі) умови – це такі значення елементів ситуації, які переживаються людиною як джерело дискомфорту і поділяються на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх чинників належать ті, що характеризуються певною модальністю впливу, його тривалістю, інтенсивністю та ін.; до внутрішніх – суб'єктивна значущість впливу, особливості попереднього досвіду, рівень розвитку адаптаційних можливостей особистості; індивідуальні особливості людини; ступінь готовності, відношення до завдання, що виконується, і до діяльності у цілому [108, с. 113].

І. Баєва розглядає екстремальні ситуації з позицій категорії «безпеки» як стану захищеності, здатність протидіяти зовнішнім і внутрішнім негативним впливам. Автор формулює визначення, за яким екстремальна ситуація – це ситуація, яка викликає актуалізацію потреби у безпеці і водночас блокує її задоволення.

О. Анцупов розуміє поняття ситуації як найменшої, неподільної, системно організованої частини діяльності, в якій проявляються усі її основні

елементи у цілісному взаємозв'язку [9, с. 51–56]. Тобто, іншими словами, вона є інтегральною характеристикою відповідності можливостей особистості характеру завдань, що потребують вирішення у конкретних умовах.

Автор пропонує розглядати ситуацію як п'ятиелементну структуру, що містить: соціально-політичні, групові умови; професійну підготовленість, психологічну готовність; характер завдань, що виконуються; природньокліматичні і часові умови; психічне здоров'я особистості.

Автор виокремлює чотири групи ситуацій життєдіяльності за рівнем їхньої суб'єктивної складності:

комфортні ситуації, що потребують від людини мінімальних енергетичних затрат;

проблемні, побутово-життєві ситуації, вирішення яких потребує вибіркової активності, напруження психічних та фізичних зусиль і супроводжуються особистісним розвитком при позитивному вирішенні ситуацій;

складні ситуації, пов'язані із значним енергетичним навантаженням на фоні прояву різних чинників складної ситуації: небезпеки, раптовості, невизначеності, новизни, високої інтелектуальної і (або) психофізіологічної складності, необхідності суміщення кількох видів діяльності і виконання кількох завдань одночасно, негативних групових, природньокліматичних, часових впливів, наявністю ціннісних і смислових суперечностей. Психічні ресурси у складних ситуаціях зменшуються пропорційно зростанню стомлення та психічної травмованості та обернено пропорційно професійній підготовленості і готовності до виконання завдань за рахунок розвинутих, психофізіологічних якостей і вміння доволно регулювати та відновлювати функціональні стани;

екстремальні ситуації, пов'язані з надсильним смисловим, характерологічним, психофізіологічним навантаженням, що перевищує

адаптивно-компенсаторні можливості психіки та організму та супроводжуються порушенням здоров'я особистості.

Військово-професійна діяльність передбачає наявність ситуацій другої та третьої груп складності у мирний час і третьої та четвертої – в умовах бойової обстановки.

На думку М. Дьяченка та В. Пономаренка, ситуації особливого напруження можна класифікувати за такими типами:

Швидкоплинна ситуація. Діяльність відбувається в умовах жорсткого дефіциту часу з максимальним психічним навантаженням, готовності особистості до негайних дій у винятково швидкому темпі. Для таких ситуацій у службово-бойовій діяльності характерні: несподіваність, швидкість виникнення та перебігу, відсутність або ж суперечливість інформації, висока інтенсивність інтелектуальних функцій (мислення, уяви, інших).

Тривала ситуація. Для такої ситуації важливими для військовослужбовців є висока фізична та психічна витривалість, змобілізованість, відповідальність і самостійність.

Ситуація з елементом невизначеності. Перед військовослужбовцями у подібній ситуації постає проблема вибору єдино правильного рішення з кількох можливих однаково соціально значущих варіантів.

Ситуація, що потребує готовності особистості до нагальних, оперативних дій. У цій ситуації особливі вимоги висуваються до уваги, швидкості психічних функцій, емоційної врівноваженості.

Ситуація, що пов'язана з надходженням хибної інформації. Вихід з неї залежить від обсягу подібної інформації, від наявності часу на її опрацювання та від професійного досвіду військовослужбовця.

Ситуація «домінантного стану» у діяльності військовослужбовця, що пов'язана з його перебуванням у стані слабкої реакції на команди, сигнали та може призвести до негативних наслідків професійної діяльності. У таких випадках з метою переключення особистості варто використовувати дуже

сильні нові подразники або ж попереджувальні сигнали для виведення військовослужбовця з неадекватного стану.

Критична ситуація. Виникає в екстремальних випадках діяльності військовослужбовців і потребує альтернативного вибору можливих результатів діяльності: перемоги або ж повної поразки. У такій ситуації розкриваються усі можливості та резерви особистості, проявляються її адаптаційні можливості. Подібні ситуації є критерієм перевірки військовослужбовців на відповідність їх посадам, соціальному стану [42].

Отже, екстремальна ситуація – це ситуація, що є наслідком взаємодії суб'єктивних (індивідуально-психологічних особливостей особистості, професійної підготовленості, психічної готовності та ін.) та об'єктивних чинників (конкретних чинників середовища, що відображені у свідомості суб'єкта і мають певну значущість для нього), які сприяють або перешкоджають виконанню конкретного службово-бойового завдання, або діяльності у цілому. Екстремальність ситуації у військовій діяльності виникає внаслідок впливу таких чинників, як небезпека, раптовість, новизна, невизначеність, монотонія, групова ізоляція, дефіцит часу, брак інформації, інтелектуальна складність вирішення завдання, суміщення кількох видів діяльностей.

Дослідження з вивчення наслідків збройних конфліктів, Другої світової війни вказують на парадоксальну ситуацію: негативні психічні наслідки частіше проявляються у військовослужбовців, ніж у мирного населення.

А. Караяні вказує, що в основі цієї особливості є певні закономірності:

нормативно задана схема дій військовослужбовців у бойовій обстановці, коли він, незважаючи на вимоги інстинкту самозбереження, повинен продовжувати виконання бойового завдання;

особлива активність, спрямованість та непередбаченість бойових чинників. Бойова діяльність відмінна від інших, по-перше, своєю спеціальною активною спрямованістю екстремальних чинників проти

людини; по-друге – поєднанням різноякісних загроз; по-третє – постійною дією загрожуючи чинників;

участь військовослужбовців у жорстокому насиллі по відношенню до противника;

фактичний розрив соціальних зв'язків з найближчим соціальним оточенням [55].

Перелічені чинники бою утворюють обстановку особливої екстремальності, яка перевищує резистентні та адаптивні можливості окремої, спеціально не підготовленої людини [38; 72 та ін.]. Тому, саме військово-професійна діяльність у мирний час спрямована на усебічну підготовку функціонування військових підрозділів у стані постійної готовності до вступу у бій і ведення бойових дій.

Згідно Конституції України головною особливістю військової служби є необхідність перебувати у стані постійної бойової готовності – здатності військ при будь-яких обставинах розпочати бойові дії у встановлені терміни і успішно виконувати поставлені завдання [119, с. 22]. Ця особливість є чинником величезного соціального значення, що відбивається на усій життєдіяльності військовослужбовців. Виходячи з цього, можна стверджувати, що професійна діяльність, яку молодий офіцер здійснює повсякденно, у мирний час, має очевидно виражений характер екстремальності.

Військова діяльність у мирний час здійснюється за окремими взаємопов'язаними напрямками, для кожних з яких М. Нещадим пропонує такі професійні (службово-бойові) функції військового фахівця, виконання яких дасть змогу якісно вирішувати завдання за відповідними напрямками діяльності військ. До службово-бойових функцій військового фахівця автор пропонує віднести організаторську (команду, управлінську), військово-технічну, навчально-бойову, військово-господарську, тощо, до соціальних – адміністративно-правову, виховну, соціально-педагогічну та ін. Відповідно до посад, що їх може обіймати військовий фахівець, для кожної службово-

бойової функції можна сформулювати низку професійних, соціально-професійних видів завдань, для кожної соціальної функції – низку соціально-професійних та соціально-побутових завдань, кожне з яких можна віднести до класу стереотипних, діагностичних або евристичних, залежно від вимог до рівня підготовки військового фахівця. На підставі переліку завдань, що їх повинен вирішувати військовий фахівець певного напрямку та спеціальної підготовки, для кожного з них можна сформулювати низку предметно-практичних, предметно-розумових, знаково-практичних або знаково-розумових видів вмінь та рівні їхньої сформованості [89, с. 362–363].

Аналіз наукової літератури та практики військово-професійної діяльності дозволяє виокремити такі службово-бойові функції офіцера Державної прикордонної служби України:

діагностична – психологічне вивчення особливостей особистості військовослужбовця, колективу, діяльності; діагностика відхилень від норми і оцінка чинників, що впливають на успішність діяльності та морально-психологічний стан колективу;

дослідницька – дослідження передових досягнень у сфері науки та практики, поповнення науково-методичних знань, регулярний аналіз стану власної роботи та досвіду колег, участь у науково-дослідницькій діяльності;

прогностична – прогноз тенденцій розвитку психологічних характеристик досліджуваного об'єкту при тих чи інших варіантах управління ним, збір та аналіз інформації щодо військово-політичного стану у регіоні, країні, світі та його вплив на безпеку держави та ін.;

інформаційно-пропагандистська – інформаційно-пропагандистське забезпечення життєдіяльності військових частин і підрозділів, соціально-правове забезпечення військовослужбовців, здійснення диференційованого підходу до розподілу інформаційно-пропагандистського впливу відповідно до його об'єктів, доведення до підлеглих та військових керівників системи психологічних знань, підвищення рівня їхньої соціально-психологічної

компетентності, доведення свідчень про психологічний стан досліджуваного об'єкту і тенденції його розвитку та ін.;

конструктивно-проективна – відбір та структурування матеріалу, участь у комплектуванні військових колективів, груп, проектування оптимального стану досліджуваного об'єкту, зміст та умови військової діяльності, засобів і режимів праці та ін.;

навчально-методична – організація та проведення навчання (гуманітарна підготовка, суспільно-політичне та правове інформування), навчання використанню у практиці психологічних знань, вмінь та навичок психічної саморегуляції і психічного впливу, розробка методичних документів;

виховна – формування моральних цінностей у підлеглого особового складу, організація та проведення культурно-виховної та просвітницької роботи і дозвілля;

експертна – оцінка можливих або альтернативних варіантів вирішення психологічних та політичних проблем, кваліфікований висновок про параметри стану досліджуваного об'єкту та ін.;

консультативна – надання допомоги військовослужбовцям та членам їхніх сімей, надання рекомендацій у пошуку оптимального варіанту вирішення складних ситуацій;

корекційно-розвивальна – надання допомоги у зміні або реконструкції психологічних утворень, компенсація дефектів освіти та виховання, зміна режимів та умов військової діяльності у зв'язку з певними негативними функціональними станами військовослужбовців, формування якостей, що сприяють особистісному розвитку та успішному виконанню професійних завдань;

комунікативна – встановлення контакту з підлеглим, розуміння його життєвого світу і невербальних реакцій, вплив на психоемоційний стан та поведінку партнера по спілкуванню.

Отже, із змісту службово-бойових функцій видно, що професійна діяльність майбутніх офіцерів-прикордонників є різноплановою та поліфункціональною за своїм характером. Однак, на практиці реалізація вищезазначених функцій молодим фахівцем зіштовхнеться зі значними труднощами, особливо тими, що стосуються недостатньої професійної підготовки. Як зазначає П. Горностай, підготовка практика-універсала має містити три напрямки:

фундаментальна академічна підготовка – вивчення теорії та методології як загальної, так і галузевої згідно спеціалізації;

спеціальна прикладна підготовка – засвоєння спеціальних знань та інструментарію практичного аспекту професійної діяльності;

практична підготовка, що полягає у формуванні практичних вмінь і навичок виконання професійної діяльності [36].

Навчання у ВВНЗ дає можливість майбутньому офіцеру-прикордоннику отримати ґрунтовну теоретичну базу та окремі елементи спеціальної прикладної підготовки, однак практичну підготовку неможливо здобути без досвіду практичної роботи у підрозділах державного кордону. Недостатня практична компетентність та відсутність достатнього рівня засвоєння спеціальних знань й практичного інструментарію – причина того, що недавній випускник часто не в змозі ефективно виконувати свої професійні обов'язки.

Особливість об'єктивних вимог до молодих офіцерів полягає у виконанні ними великого різноманіття різнопланових завдань, що вимагає від них наявності універсальних професійних знань, вмінь та навичок. Виконання молодими офіцерами професійної діяльності має певні особливості:

дотримання основних положень сучасної науки та практики;

дотримання етичних норм, що відображені у загальній гуманістичній орієнтації фахівця;

досить жорстка регламентація військово-професійної діяльності різними нормативними актами, що з одного боку орієнтують молодого фахівця на інтереси та цінності колег та підлеглих, а з іншого – на об'єктивні вимоги службово-бойової діяльності, що самі по собі є джерелом багатьох труднощів у військовослужбовців;

обмеженість можливостей молодих фахівців для професійного спілкування та самовдосконалення, що обумовлені віддаленістю розташування місць служби від соціокультурних центрів;

необхідність виконання, окрім здійснення безпосередньої професійної діяльності та інших службових обов'язків (чергування, контроль виконання розпорядку дня, проведення розслідувань та ін.);

надзвичайне функціональне розмаїття і складність завдань, які вирішують молоді фахівці, що потребує від них широкого наукового світогляду, орієнтації у багатьох наукових та прикладних концепціях, практичного використання методів та засобів як дослідницько-діагностичного так і управлінського характеру;

залежність кінцевого результату від узгодженості спільних дій офіцерів та інших суб'єктів військової діяльності;

відсутність достатньо чітких критеріїв ефективності професійної діяльності молодого фахівця, відсутність, у певних випадках, надійних, апробованих та адаптованих до особливостей військової організації методик, професіограм, що дозволяють ефективно вирішувати професійні завдання [96].

Соціально-психологічний аспект формування готовності майбутніх прикордонників до професійної діяльності передбачає підготовку до вирішення таких проблем військової служби:

особистісні проблеми – проблеми, що погіршують особистісний розвиток військовослужбовців, їхнє моральне та психологічне здоров'я, самопочуття та потенційні бойові можливості. У структурному відношенні ці проблеми можна розділити на такі групи:

мотиваційні проблеми – відсутність відповідних сучасним завданням ДПСУ мотивів належного виконання службових обов'язків;

професійно-кваліфікаційні – непридатність або непідготовленість військовослужбовців до виконання посадових обов'язків;

функціонально-психологічні – негативні психофізіологічні стани військовослужбовців, що виникають безпосередньо в процесі діяльності.

колективно-групові проблеми – проблеми, що погіршують морально-психологічний клімат військового колективу. До них належать різноманітні види порушень та деформацій внутрішньокolleктивних зв'язків (моральних, ділових, особистих), розпад позитивних цінностей колективу, що відображаються у побутових конфліктах, різних формах психологічної несумісності, існуванні мікрогруп, що характеризуються стійким негативним спрямуванням до вибору асоціальних, антислужбових цілей та орієнтирів.

діяльнісні проблеми – проблеми, які присутні у службовій та учбово-бойовій діяльності через невідповідність психологічних якостей військовослужбовців об'єктивним вимогам військової служби. Прояв цих проблем знаходить своє відображення у зниженні ефективності діяльності, помилках, аваріях і порушеннях правил безпеки при виконанні військово-професійної діяльності та військової дисципліни [123].

У межах вищезазначених проблем професійна діяльність майбутнього офіцера-прикордонника спрямована на вирішення конкретних завдань. Завдання – це визначена робота, серія робіт або частина роботи, яка має бути виконана встановленим способом у визначені терміни у певних умовах ситуації [53]. Завдання визначається кінцевою метою діяльності, яка задана певними умовами, і може бути досягнута при певній структурі діяльності. Тобто, будь-яке завдання містить мету, як зазначає В.Мільман, яку необхідно досягти; умови, в яких вона повинна бути досягнута та ресурси (способи) за допомогою якої мета буде втілена у життя [84]. Завдання та мета можуть співпадати (виконання завдання дозволяє досягти поставленої цілі), але у

складних видах діяльності окреме завдання сприяє досягненню часткової мети на шляху до основної.

Завдання діяльності розподіляються на види і класи. Визначають три види завдань діяльності:

професійні завдання, які поставлені перед офіцером як професіоналом;
соціально-професійні завдання, що пов'язані з діяльністю у сфері службових відносин у військовому колективі;

військово-професійні завдання діяльності, що обумовлені специфікою військової служби.

Кожен з видів завдань діяльності розподіляється на три класи. Клас завдань діяльності – це ознака рівня складності задачі діяльності, яка виконується фахівцем:

стереотипні завдання діяльності передбачають діяльність відповідно до заданого алгоритму, що характеризується однозначним набором добре відомих, раніше відібраних складних операцій і потребує використання складних масивів раніше засвоєної інформації; завданням, які належать до класу стереотипних, притаманні «жорсткі» структури діяльності фахівця;

діагностичні завдання діяльності передбачають діяльність відповідно до заданого алгоритму, що містить процедуру часткового конструювання рішення щодо застосування відповідних операцій і потребує використання складних масивів оперативної раніше засвоєної інформації; діагностичні завдання припускають вільний вибір фахівцем складових елементів структури праці, які повинні відповідати визначеним особливостям виробничої або соціальної ситуації;

евристичні завдання діяльності передбачають діяльність за складним алгоритмом, що містить процедуру конструювання рішень і потребує використання великих масивів оперативної та раніше засвоєної інформації; завданням, які належать до класу евристичних, частково притаманні ознаки завдань, пов'язаних з науковою творчістю [18, с. 47].

Таким чином, до класу стереотипних завдань службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників належать такі: участь у плануванні та організації морально-психологічного забезпечення бойової та мобілізаційної готовності, бойової підготовки підрозділу (частини); організація інформаційно-пропагандистського забезпечення життєдіяльності частин і підрозділів; організація соціально-правового забезпечення військовослужбовців; організація гуманітарної підготовки, суспільно-політичного та правового інформувань та ін.

До класу діагностичних завдань належать: збір та селекція інформації щодо військово-політичного стану у регіоні дислокації прикордонного підрозділу; психологічне вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців та надання рекомендацій щодо їхнього розподілу та переміщення по підрозділам; діагностика чинників, що впливають на успішність діяльності та морально-психологічний стан колективу; виявлення соціально-психологічних труднощів, проблем індивідуального розвитку та адаптації військовослужбовців та застосування відповідних заходів та ін.

До класу евристичних завдань належать: здійснення духовної, моральної та психологічної підготовки військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах; прогнозування психогенних втрат особового складу, надання первинної психологічної допомоги та корекції військовослужбовцям, що зазнали психотравм; інформаційний захист військовослужбовців підрозділу від негативного впливу противника; організація культурно-виховної просвітницької роботи та активна участь в організації дозвілля та ін.

Таким чином, професійна діяльність майбутніх офіцерів-прикордонників в соціально-психологічному аспекті – це інтегративна, цілісна, поліфункціональна система, що складається з взаємопов'язаних структурних компонентів: діагностичного, дослідницького, прогностичного, інформаційно-пропагандистського, конструктивно-проективного, навчально-

методичного, експертного, консультативного, корекційно-розвивального, комунікативного і являє собою процес його самореалізації як суб'єкта військово-професійної діяльності, що на основі використання предметів і засобів цієї праці забезпечує отримання сукупних результатів військової служби з надійної охорони державного кордону.

3.2. Структура психологічної готовності майбутніх прикордонників до професійної діяльності

У сучасній науці існує неоднозначне розуміння структури психологічної готовності особистості до професійної діяльності. Так, М. Дьяченко та Л. Кандибович виявили, що будучи цілісним, ієрархічним, динамічним утворенням, загальна та ситуативна психологічна готовність містить такі компоненти:

мотиваційний (потреба успішного виконання завдання, інтерес до діяльності, відповідальність за виконання завдання тощо);

орієнтаційний (знання й уявлення про особливості та умови діяльності та її вимоги до особистості);

операційний (оволодіння способами і прийомами діяльності, необхідними знаннями, навичками, вміннями, процесами аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення та ін.);

вольовий (самоконтроль, самомотивація, вміння керувати власними діями, з яких і складається виконання обов'язків);

оцінний (самооцінка підготовленості, співпадіння процесу вирішення професійних завдань з ідеальним уявленням про це).

Достатній розвиток цих компонентів та їхнє цілісне, гармонійне поєднання – показник високого рівня готовності спеціаліста, його активності, самостійності, творчості в процесі діяльності [43, с. 37].

М. Корольчук здійснив спробу доповнити та конкретизувати вищезазначену структуру психологічної готовності, він вважає, що спеціальна психологічна готовність складається з:

- позитивного ставлення до власної діяльності;
- професійних рис сприймання, уяви, мислення, пам'яті тощо;
- емоційно-вольової стійкості;
- професійних знань, навичок, вмінь;

А ситуативна психологічна готовність у своїй структурі має такі компоненти:

- усвідомлення суспільних та колективних потреб;
- глибоке розуміння цілей та завдань, що стоять перед колективом;
- оцінки умов, за яких необхідно діяти;
- визначення способів та засобів виконання завдань;
- мобілізація внутрішніх сил для досягнення мети, оцінка результатів дій.

Також автор узагальнив та запропонував у структурному вигляді систему методів подолання астеничних станів, що виникають в процесі професійної діяльності та підвищення рівня спеціальної професійної психологічної готовності особистості [62, с. 219].

В. Варваров наполягає на чотирикомпонентній структурі психологічної готовності і пропонує дещо іншу її організацію. На його думку, до структури зазначеної готовності входять такі елементи, а саме:

відображальний – високий професійний розвиток пізнавальних і стійких якостей особистості, що забезпечує стійке реагування військовослужбовця на усі впливи навколишнього середовища з врахуванням майбутньої діяльності;

спонукальний (центральний) – система мотивів з їхньою взаємозалежністю і супідрядністю;

виконавчий – міцні і високорозвинені розумові і сенсорні здібності;

регулюючий – вольові якості особистості, емоційно-вольова стійкість, здатність довільно знижувати негативний вплив шкідливих чинників, управляти власною поведінкою у стані напруженості [26].

В. Ягупов до основних структурних елементів психологічної готовності військовослужбовців відносить:

мотиваційний – прагнення подолати труднощі майбутнього бою і розуміння необхідності їхнього подолання, оцінка власних можливостей щодо управління психічними станами та діями на основі накопиченого досвіду;

пізнавальний – забезпечується необхідним обсягом відповідної інформації, який потрібен для цілеспрямованої діяльності в екстремальних умовах бойової обстановки;

емоційний – переживання почуття впевненості або сумніву у своїй готовності до подолання труднощів сучасного бою, вміння управляти власними емоційно-вольовими процесами в екстремальних умовах;

вольовий – забезпечує воїнам можливість подолання труднощів сучасного бою [141, с.376].

Л. Кондрашова наполягає на шестикомпонентній структурі психологічної готовності педагога, а саме:

мотиваційний – професійні установки, інтереси, намір займатися педагогічною діяльністю;

морально-орієнтаційний – професійний обов'язок, відповідальність, любов до дітей, педагогічний такт, віра у можливості і здібності дитини;

пізнавально-операційний – професійна спрямованість пам'яті, уваги, мислення, творчі якості, тощо;

емоційно-вольовий – професійний оптимізм, ініціативність, наполегливість, здатність регулювати свій настрій тощо;

психофізіологічний – активність, саморегуляція, врівноваженість, витримка, рухливий темп роботи;

оціночний – самооцінка своєї професійної підготовленості, вирішення педагогічних завдань у відповідності з оптимальними педагогічними зразками тощо [61, с. 12–15].

О. Анцупов у структурі психологічної готовності військовослужбовця виокремлює такі взаємопов'язані компоненти:

мотиваційний, що відображає спрямованість військовослужбовця на виконання поставленого завдання;

емоційний, що проявляється в його впевненості, у почутті натхнення і задоволення від завдання, що необхідно виконати;

вольовий, що відображається у самоконтролі та саморегуляції;

пізнавальний, що характеризує ступінь усвідомлення і розуміння бойового завдання;

інтелектуальний, що вказує на розумову діяльність, тип мислення;

операційний (моторний), що об'єднує усі прийоми та засоби діяльності [8, с. 93].

Таким чином, аналізуючи особливості структури психологічної готовності, можна зробити такі висновки: не зважаючи на дещо відмінні погляди науковців на структуру психологічної готовності особистості до діяльності, вони однакові у тому, що основні її компоненти визначаються змістом та умовами конкретної професійної діяльності.

На основі аналізу різних підходів до розуміння природи, сутності та структури психологічної готовності спробуємо уявити структуру психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності у її соціально-психологічному аспекті. Вважаємо, що психологічна готовність майбутнього офіцера Державної прикордонної служби України являє собою стійке, багатоаспектне психологічне утворення, яке містить низку компонентів, які у своїй сукупності дають можливість суб'єкту успішно здійснювати службово-бойову діяльність. Виходячи з вищезазначеного, можна визначити та обґрунтувати її структуру:

мотиваційний компонент - складна система мотивів, яка активізує та скеровує майбутнього офіцера-прикордонника на досягнення значущих результатів у роботі з особовим складом та його професійного розвитку;

орієнтаційний компонент, який визначається сформованістю психічних пізнавальних процесів, що спрямовані на вивчення особового складу, його морально-психологічного стану у прикордонному підрозділі та прогнозування основних тенденцій його розвитку;

емоційно-вольовий компонент, який характеризується емоційним фоном і вольовими якостями особистості, зокрема відповідальним і позитивним ставленням до підлеглих як об'єктів виховного впливу, наполегливістю у досягненні виховної мети, емпатійними здібностями, наявністю відповідних навичок саморегуляції, почуттям задоволення і радощі від позитивних наслідків докладених зусиль;

особистісно-операційний компонент, який містить необхідні для ефективності службово-бойової діяльності професійні якості (самоконтроль, сильний тип нервової системи, дисциплінованість, емоційна гнучкість, відповідальність, рефлексивність, емпатійність, сензитивність, альтруїзм, фасилітативність, комунікабельність, тактовність, дипломатичність тощо) та який характеризується рівнем розвитку професійних знань, вмінь та навичок, спрямованих на організацію виховної роботи у прикордонному підрозділі;

оціночно-рефлексивний компонент, який виявляється у готовності майбутнього офіцера-прикордонника до самоаналізу процесу і результату власної службово-бойової діяльності і характеризується самовивченням, самоаналізом, самоконтролем, самооцінкою і корекцією цієї діяльності.

З іншого боку, структура психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності може бути представлена як співвідношення двох суб'єктивних компонентів, двох особистісних психологічних утворень: образу «службово-бойової діяльності» та образу «Я». Співвідношення і взаємодія цих образів обумовлюють індивідуальну

специфіку і рівень розвитку психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності.

Розкриття сутності мотиваційного компоненту запропонованої структури психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності розпочнемо з аналізу проблеми мотивації діяльності взагалі. Проблема мотивації є однією з найбільш актуальних у сучасній психології. Вивчення її передбачає аналіз причин і чинників, які спонукають, ініціюють, спрямовують, підсилюють та підтримують активність майбутнього фахівця на шляху до поставленої мети, а саме на шляху до самопізнання, саморозуміння та самореалізації у майбутній професійній діяльності.

Як зазначає С.Максименко, джерелом і рушійною силою розвитку особистості з т. з. генетико-моделюючого методу, є нужда. Вона є нічим іншим, як інформаційноенергетичною властивістю людини, яка полягає в експансії життя в онто- і філогенезі. Саме нужда є базальною основою, на якій розвиваються предметні потреби [145, с. 10].

Мотив (від лат. *moveo* – рухати, штовхати; франц. *motif* – спонука) у буквальному значенні означає спонуку до діяльності, спонукальний чинник дій та вчинків [65, с. 8]. Л. Божович визначає мотив, як те, ради чого здійснюється сама діяльність, на відміну від мети, на яку вона спрямована, тобто це усе те, що обумовлює активність особистості [20].

В. Іванніков стверджує, що мотив визначається як першопричина поведінки, це стійкі психічні утворення, що мотивують вибір мети, засобів та способів здійснення діяльності, формуючи її сенс [51, с. 130–142]. Мотив виступає не лише як один з компонентів самої діяльності, він також є компонентом складної системи – мотиваційної сфери особистості – «мотиваційного ядра», пов'язаного з домінуючими професійними інтересами та завданнями розвитку суб'єкта професійної діяльності [69].

Б. Ломов, під мотиваційною сферою особистості розуміє всю сукупність її мотивів, які формуються та розвиваються протягом всього

життя. У цілому ця сфера є динамічною і змінюється у залежності від багатьох умов. Однак, деякі мотиви є відносно стійкими та домінуючими, утворюючи тим самим немов би «стрижень» усієї структури особистості. Зміна цих мотивів здійснюється лише за умови суттєвих змін умов життя особистості та її життєдіяльності у суспільстві. Часто буває так, що вони виявляються настільки стійкими, що зберігаються протягом значного періоду часу, або навіть протягом усього життя людини. Інші ж мотиви є варіативними та епізодичними: вони пов'язані з конкретними ситуаціями і залежать від них [74].

Як зазначає С. Рубінштейн: «мотиви людської діяльності є надзвичайно різноманітними, оскільки виникають з різноманітних потреб та інтересів, формуються та перетворюються протягом усього життя особистості, однак, у своїх найвищих формах вони ґрунтуються на усвідомленні людиною своїх моральних обов'язків та завдань, що ставить перед людиною суспільство» [113, с. 467]. Мотиви та цілі діяльності мають загальний, інтегративний характер, відображаючи загальну спрямованість людини, яка у ній не лише проявляється, а й формується [113, с. 466].

В. Асєєв наголошує, що лише з розвитком, удосконаленням структури самої діяльності розвивається і структура мотиваційної сфери, яка складається з інтересів, установок, ідеалів тощо. Він запропонував системний підхід до розгляду мотивації, аналізуючи її не просто як абстрактну мотиваційну сферу, а описав її особистісні та індивідуальні параметри [10, с.38]. С. Занюк вводить уточнення у визначення поняття мотивації. Мотиваційна сфера особистості складається із усієї сукупності спонук, чинників, які визначають активність особистості; це усі мотиви, потреби стимули, ситуативні чинники, що спонукають поведінку людини [47, с. 7].

У розумінні О. Леонтєва мотив – це те об'єктивне, що спонукає та спрямовує діяльність та надає їй певного особистісного сенсу. Автор розглядає різноманітні аспекти проблеми мотивації і наголошує на тому, що діяльність людини виникає на основі багатьох неоднозначно діючих мотивів,

серед яких розрізняють чинні (актуальні) та потенційні (латентні) мотиви. Під дією різноманітних ситуацій, які супроводжують діяльність провідні мотиви постійно актуалізуються і здійснюють істотний вплив на саму діяльність, однак, за певних обставин (наприклад, під дією досягнення успіхів (чи не успіхів) під час виконання завдання) чинний мотив переходить у пасивний стан і на передній план за ступенем впливу виходить мотив, що перебуває у латентній формі [70].

В. Вилюнас, який займається вивченням конкретних психологічних механізмів і процесів, що забезпечують розвиток мотивації, відмічає, що мотиви складаються з своєрідного співвідношення більш дрібних одиниць – мотиваційних систем, які, у свою чергу, спираються на гештальти і є специфічними для кожного виду діяльності. Також, на думку автора, мотиваційна сфера особистості надзвичайно структурованою; через активну позицію особистості, мотиви, перед тим, як стати стійкими рисами, проходять своєрідну перевірку інтелектом та досвідом, спрямовану на уникнення суперечностей та схильності піддаватися одним впливам на протиположні іншим [30, с. 250–254].

А. Маслоу у контексті аналізу мотивації значну увагу приділяє вивченню проблеми потреб [80]. Він виокремлює й описує цілі групи потреб, що мають інстинктивну природу і розміщуються у ієрархічному порядку: фізіологічне благополуччя, безпека, любов, повага і самоактуалізація. Таким чином, людська природа складається з неперервного задоволення потреб, починаючи фізіологічними і закінчуючи «мета потребами». Однак, сьогодні, внаслідок виявлення певних суперечностей ця теорія набула вдосконалення, а саме: задоволення потреб триває не по вертикалі (від фізіологічних до потреби у самоактуалізації), а проходить паралельно, одночасно на усіх рівнях.

Х. Хекхаузен розглянув основні напрямки та проблемні питання у дослідженні мотивації: мотивацію у теоріях рис, ситуативні детермінанти поведінки, вольові процеси, тривожність, агресію, мотивацію досягнення,

мотивацію влади, соціальні зв'язки та подальші перспективи розвитку психології мотивації. Він зазначає про два послідовні переходи між мотивацією і дією: виникнення наміру та ініціювання дії [133, с. 43].

Отже, кожен період життя майбутнього офіцера-прикордонника, кожен його більш або менш значний крок у системі суспільних відносин, кожний успіх (чи не успіх) під час виконання професійних обов'язків, може призвести до зміни його мотиваційної сфери: відбудеться її диференціація чи інтеграція, перетворення одних мотивів на інші, пригнічення одних іншими, можуть виникнути суперечності між ними (боротьба мотивів), взаємне підсилення або послаблення, зміниться співвідношення домінуючих або підлеглих мотивів та інше. Чим краще сформований мотиваційний компонент, чим більше чинників спонукатимуть молодого офіцера-прикордонника до професійної діяльності, тим більших зусиль він здатний докладати і, як правило, досягати кращих результатів. Як показують дослідження та практичні спостереження, високий рівень мотивації здатний компенсувати нестачу досвіду та здібностей у військовослужбовця і сприяє досягненню успіху при виконанні ним службових завдань. А почуття задоволення від досягнення успіху, у свою чергу, сприяє стійкому позитивному ставленню до професійної діяльності. Невдачі ж, навпаки призводять до виникнення фрустрації, що може мати дві форми: інтропунітивна, пов'язана з самозвинуваченням; та екстрапунітивна, при якій агресія спрямована на зовнішні об'єкти. Обидві форми можуть викликати появу значної кількості похибок у професійній діяльності, зневірення у власних здібностях і навіть повну відмову від цієї діяльності [47].

Разом з тим необхідною передумовою успішного виконання службово-бойової діяльності майбутнім офіцером-прикордонником є достатній розвиток мотивації досягнення у структурі мотиваційної сфери, яка являється однією з ядерних властивостей особистості і пронизує весь життєвий шлях. Виходячи з ієрархічної піраміди А. Маслоу мотивація досягнення базується

на потребі у повазі, у досягненні успіху у діяльності, потребі бути компетентним у професійній сфері, отримати визнання, заохочення, уникнути стягнення та ін. Можна припустити, що мотивація досягнення перебуває у молодих офіцерів в актуальному стані, адже сама категорія «молодий офіцер» передбачає певні особливості: становлення молодого фахівця на посаді, процес його самоствердження, знаходження свого місця у військовому колективі, підвищення свого соціального статусу та ін. І в усіх цих соціально-психологічних явищах центральним є поняття «успіху».

С. Занюк мотивацію досягнення визначає як загальну, відносно стійку рису особистості, що проявляється у прагненні до успіху, бажанні досягти високих результатів, відчуваючи при цьому задоволення, а також сукупності ситуативних чинників (цінністю успіху, ймовірності досягнення успіху, складністю завдання тощо). Таким чином, мотивація досягнення утворюється з груп елементів пов'язаних з оціночними процесами, процесами прогнозування та процесами інтерпретації. Автор виявив показники, що вказують на наявність в особистості мотивації досягнення: прагнення досягти високих результатів; прагнення робити усе якнайкраще; вибір складних завдань і прагнення їх успішно виконувати; прагнення вдосконалювати власну майстерність [47, с. 35–37].

Х. Хекхаузен визначає мотивацію досягнення, як спробу збільшити чи підтримати максимально високий рівень здібностей до усіх видів діяльності, до яких можна застосувати критерії успішності і де виконання зазначених видів діяльності може призвести до успіху або невдачі [133, с. 310]. Тобто, до зазначеної сфери входить усе те, що можна уявити як «змагання зі встановленими критеріями найвищої якості». Як вказує автор, психологічні механізми формування подібних критеріїв успішності недостатньо вивчені, однак, у загальному вигляді людиною можуть бути використані оцінки номінальних шкал, шкал інтервалів або відношень [133, с. 21]. У найпростішій формі критерії успішності являють собою пару протилежностей, а саме: «краще – гірше», «добре – погано», «успіх –

невдача». Зазначені критерії завжди мають суб'єктивний характер, можуть змінюватися з часом і можуть бути орієнтовані на завдання (наприклад, рівень майстерності як результат діяльності), або на людину (наприклад, у порівнянні з власними минулими досягненнями), або можуть бути орієнтована на інших (наприклад, у порівнянні з досягненнями інших, як у ситуації суперництва) [133, с. 310].

Для визначення рівня успіху використовується таке поняття, як рівень досягнень – критерій успішності, що являється одночасно метою діяльності, а також вказує на зусилля, які повинні бути затрачені, щоб відчувати успіх [133, с. 112]. Іншими словами, рівень домагань характеризує:

ідеальну мету, тобто певний рівень складності, досягнення якого прагне реалізувати особистість у майбутніх своїх діях;

рівень домагань у конкретний момент часу, тобто вибір суб'єктом (на основі переживання успіху чи неуспіху попередніх дій) мети і складності наступної дії [47, с. 80].

К. Левін виявив при цьому такі закономірності:

досягнення оцінюється як успіх або невдача лише тоді, коли воно приписується особою собі. Існує певне співвідношення між рівнем домагань і самооцінкою;

кожному завданню відповідає ієрархія цілей, яка визначається співвідношенням реальної та ідеальної мети;

зміни рівня домагань, пов'язані з конфліктом між тенденцією наближатися до ідеальної мети та страхом невдачі [49].

Мотивація досягнення успіху завжди спрямована на певну мету і передбачає необхідну для цього організацію послідовності дії – планування, основу якого складає функціонування когнітивної сфери особистості. Отже, під мотиваційною сферою майбутнього офіцера-прикордонника розуміємо складну систему мотивів, що здійснює системоутворюючий вплив на психологічну готовність і яка проявляється у стимулюючій, регулятивній та смислоутворюючій функціях, а саме: у бажанні якнайкраще здійснити

службово-бойову діяльність; прагненні показати себе з кращого боку чи уникнути невдачі; почутті обов'язку і відповідальності; потребі у досягненні психолого-акмеологічних інваріантів професійного розвитку тощо. Адекватність мотиваційного забезпечення діяльності передбачає перш за все відповідність мотивів предмету діяльності, тобто воно передбачає наявність у суб'єкта таких потреб, які можуть бути задоволені лише у професійній діяльності, а саме: інтересі до предмету самої діяльності, тобто особистості як такої, особливостей її внутрішнього світу, почуттів, причин та наслідків її вчинків, поведінки; прагненні підтвердити власну професійну кваліфікацію; досягти певного соціального статусу; у прагненні перебороти «слабкі» сторони власного характеру тощо. Разом з тим, одним з провідних мотивів у структурі мотиваційної сфери особистості майбутнього офіцера ДПСУ є мотив досягнення успіху в обраній професії, особливо на початковому етапі професійного становлення та розвитку. Однак, наявність адекватної мотивації ще не передбачає автоматично високого рівня психологічної готовності до професійної діяльності і не гарантує успіху в професії. Адекватна мотивація повинна бути підкріплена відповідними здібностями та професійними якостями особистості.

Як фундаментальна основа психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника виступають професійні якості його особистості, як найбільш стійкі психічні явища, завдяки яким він здатний протидіяти та переборювати зовнішні та внутрішні обставини на шляху досягнення цілей військово-професійної діяльності [63, с. 8]. Вони розуміються нами як, соціально-психологічні, психологічні і психофізіологічні властивості особистості майбутнього офіцера ДПСУ, які відповідають вимогам військово-професійної діяльності та обумовлюють успішне оволодіння способами її здійснення та ефективного вирішення основних завдань служби на визначених військових посадах у повсякденних та екстремальних умовах. Конкретний перелік цих якостей для кожної людської діяльності є

специфічним і визначається за результатами психологічного аналізу діяльності і складання її професіограми і психограми.

Згідно класифікації Є.Клімова професійна діяльність офіцера ДПСУ у соціально-психологічному аспекті належить до групи соціономічних професій, що здійснюється в системі «людина – людина». Особливістю професій цього типу є надзвичайна складність, нестандартність, мінливість самого предмету діяльності та способів впливу на нього. Часто і сам предмет службово-бойової діяльності з'являється у молодого фахівця в результаті напруженого творчого й інтелектуального пошуку [58].

Найголовнішою особливістю, що вирізняє професію офіцера-прикордонника з поміж інших є її спрямованість на іншу людину, на проявів її почуттів, розуму і характеру, вміння подумки уявляти її внутрішній світ, здатність до співпереживання, до аналізу мотивів її вчинків та поведінки у цілому, до передбачення та прогнозування їхніх наслідків, до саморегуляції, терпіння і поблажливості до різних нестандартних проявів іншого. У цьому аспекті спілкування виступає як найважливіший засіб вирішення професійних завдань службово-бойової діяльності і одночасно створює те особливе середовище взаємодії, яке є потужним чинником позитивного соціально-психологічного впливу на особистість військовослужбовця.

Б. Ананьєв відносить комунікативні якості до первинних рис структури особистості, які є основою для формування її інтелектуальних, вольових і професійно-ділових якостей, завдяки відносинам особистості з предметним середовищем під час різних видів діяльності [5]. Також, до первинних рис автор відносить нейродинамічні властивості, а саме особливості вищої нервової діяльності людини, що характеризуються такими параметрами: силою, врівноваженістю, рухливістю, ергічністю, сензитивністю, темпом реакції [87]. Так, у молодих офіцерів ДПСУ сила збудження - в основі їхньої працездатності, нервово-психічної стійкості, активності, наполегливості, схильності до ризику тощо; сила гальмівного процесу – в основі обережності, самовладання, терпіння тощо; врівноваженість – в основі поміркованості

характеру; рухливість збудження, пов'язана із здатністю швидко переривати існуючу дію і заспокоюватися; рухливість гальмівного процесу – в основі ініціативності, комунікабельності тощо [83].

Однак, не завжди динамічна структура особистості молодого фахівця відповідає вимогам службово-бойової діяльності, тому у відношенні до недоліків властивостей нервової системи у нього формується індивідуальний стиль діяльності, що виконує компенсаторну функцію і сприяє максимальному використанню індивідуальних особливостей у досягненні високої продуктивності професійної діяльності. Предметом цієї діяльності, як було вказано вище, є психічна реальність іншої людини (соціальної групи), яка характеризується надзвичайною складністю, унікальністю свого прояву та відсутністю фіксованих алгоритмів, способів роботи з нею. Тому, зважаючи на надмірну інтелектуальність та складність професійних завдань, така діяльність належить до максимально індивідуалізованих видів професій.

Отже, аналіз наукової літератури, освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького дає можливість зробити висновки, згідно яких професійно якості майбутнього офіцера-прикордонника виступають як своєрідний психологічний ресурс, потенційно готовий до включення у різні види службово-бойової діяльності щодо забезпечення її ефективності у цілому. На ефективність професійної діяльності випускника впливає підтримання на необхідному рівні військової дисципліни, правопорядку у прикордонному підрозділі, здорового морально-психологічного клімату, високої бойової готовності, на це впливають такі його професійні якості, як сильний тип нервової системи, самоконтроль, дисциплінованості, емоційна гнучкість, відповідальність, рефлексивність, емпатійність, сензитивність, альтруїзм, фасилітативність, комунікабельність, тактовність, дипломатичність тощо.

С. Рубінштейн зазначає, що когнітивна сфера – це не проста сума психічних пізнавальних процесів, а цілісна, системно організована структура

[113]. Л. Векер виокремив характерні ознаки психічних пізнавальних процесів, а саме: предметність, суб'єктність, чуттєва недоступність та спонтанна активність [29]. Три перші ознаки характеризують чуттєве пізнання світу, при якому найбільш вагомими є процеси відчуття та сприймання, а остання ознака реалізується внаслідок процесів раціонального пізнання, а саме: мислення, уяви, уваги та ін. Цілісна система сукупності психічних пізнавальних процесів у своїй єдності створює, на думку Л. Веккера, таке психічне утворення як інтелект [29].

Під поняттям «інтелект» у сучасній науці розуміють комплекс здібностей, що обумовлюють готовність особистості до засвоєння і використання знань та досвіду, до розумної поведінки у проблемних ситуаціях. Ж. Піаже розглядає інтелект як цілісне психічне утворення, що дозволяє людині, зокрема, тонко реагувати на зміни зовнішнього світу і пристосовувати свою поведінку до цих змін [95].

С. Рубінштейн розглядає інтелект як еквівалент загальної обдарованості особистості і визначає його як сукупність загальних розумових здібностей [113, с. 540]. Цю позицію підтримує Ч. Спірмен, для якого інтелект є деякою «розумовою енергією» (генеральний G-фактор), яка впливає на успіх виконання будь-якої діяльності. Тривалий час науковці намагалися інтерпретувати G-фактор у традиційних психологічних термінах, а саме на його роль претендували такі пізнавальні процеси, як увага та мотивація [41, с. 37].

Оригінальний підхід до розуміння інтелекту запропонував Б. Ананьєв. Він розглядав інтелект як багаторівневу організацію пізнавальних сил, що охоплює психофізіологічні процеси стани та якості особистості. Ця організація пов'язана з нейродинамічними, вегетативними і метаболічними характеристиками людини. Вони є своєрідними еквівалентами інтелекту і визначають міру розумової дієздатності і ціну інтелектуальної напруги, ступінь їхнього корисного чи негативного впливу на здоров'я особистості [5].

Г. Айзенк акцентував увагу на тому, що джерелом розвитку інтелекту є прояв «ментальної швидкості», яка, у свою чергу, обумовлена біологічними особливостями нервової системи, що відповідають за швидкість і точність передачі нервових імпульсів. Лише при такому підході, наголошує він, інтелект отримає докази реальності свого існування [143].

Р. Штенберг дав визначення «інтелекту» на рівні опису звичайної поведінки. Головним методом він обрав факторний аналіз суджень експертів. У результаті вчений виокремив три форми інтелектуальної поведінки:

вербальний інтелект – запас слів, ерудиція, вміння розуміти прочитане; здатність вирішувати проблеми;

практичний інтелект – вміння досягати поставленої мети тощо [147].

Отже, у психологічній науці існує широке коло підходів до вивчення інтелекту. Найбільш ґрунтовну спробу впорядкувати інформацію, накопичену у сфері експериментально-психологічних теорій дослідження інтелекту здійснила М. Холодна. Вона виокремила вісім основних підходів до трактування природи інтелекту, стверджуючи, що для кожного з них характерна своя концептуальна лінія:

соціокультурний інтелект – його розглядають як результат процесу соціалізації і впливу культури у цілому (Дж. Брунер, Л. Виготський, Л. Леві-Брюль, О. Лурія, та ін.);

генетичний інтелект – визначають як результат адаптації людини до вимог навколишнього середовища, як результат взаємодії з ним (Ж. Паже, У. Чарльзворт та ін.);

процесуально-діяльнісний інтелект – його розглядають як особливу форму людської діяльності (К. Абульханова-Славська, О. Брушлінський, Л. Венгер, С. Рубінштейн та ін.);

освітній інтелект – визначено як продукт цілеспрямованого навчання (А. Статс, К. Фішер, Р. Фейерштейн та ін.);

інформаційний інтелект – це сукупність елементарних процесів переробки інформації (Х. Айзенк, Е. Хант, Р. Штернберг та ін.);

феноменологічний інтелект – його розглядають як особливу форму змісту свідомості (К. Бункер, М. Вертгеймер, В. Келер, Дж. Кемпін та ін.);

структурно-рівневий інтелект – це система різнорівневих пізнавальних процесів (Б. Ананьєв, Б. Величковський, О. Степанова та ін.);

інтелект регуляції – його розглядають як форму саморегуляції психічної активності (Л. Терстоун та ін.) [135].

Низка завдань службово-бойової діяльності, які обумовлюють формування самого змісту психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників, має дослідницько-діагностичний характер, де визначальне значення має саме ефективність діяльності психічних пізнавальних процесів та інтелекту:

фіксація існування соціально-психологічного (психічного) явища полягає у готовності помітити це явище, вирізнити його з повсякденної соціально-психологічної реальності прикордонного підрозділу. Якщо явище виступає як очевидна проблема, зміст психологічної готовності полягає у сприйнятті цієї проблеми як завдання своєї професійної діяльності з врахуванням і передбаченням її наслідків;

опис соціально-психологічного (психічного) явища полягає у готовності майбутнього фахівця опосередковано через систему психічних пізнавальних процесів сприйняти та зосередитися на найдрібніших деталях цього явища, особливостях ситуації в яких воно розгортається тощо;

дослідження соціально-психологічного (психічного) явища полягає у цілеспрямованому його спостереженню, аналізі, експертизі, узагальненні отриманої інформації;

інтерпретація полягає у готовності пояснити отримані дані, вмінні будувати концептуальні моделі, що дозволяють пояснити механізми явища – його структуру, чинники виникнення, динаміку, залежності між різними характеристиками, показниками і критеріями оптимального стану соціально-психологічних характеристик;

прогнозування полягає у побудові учорашинім випускником динамічних моделей перспективного стану військового колективу або військовослужбовця, його діяльності і взаємин за умови виникнення тих чи інших трансформацій зовнішніх або внутрішніх умов;

створення практичних рекомендацій полягає у вмінні будувати систему обґрунтованих пропозицій практичних дій щодо вирішення існуючої проблеми.

Отже, психічні пізнавальні процеси детермінують загальний інтелектуальний розвиток особистості майбутнього офіцера-прикордонника, а той, у свою чергу, поряд з мотиваційною сферою, є загальним регулятором її діяльності та поведінки і забезпечує якість і швидкість оволодіння майбутнім фахівцем професійними знаннями, вміннями та навичками. Іншими словами, необхідний рівень розвитку когнітивного компоненту структури психологічної готовності майбутнього офіцера ДПСУ забезпечує формування наступного – особистісно-операційного компоненту, який, у свою чергу, обумовлює перехід когнітивних процесів на якісно новий рівень функціонування.

Однією з основних підструктур особистості, на думку К.Платонова, є підструктура досвіду, яка об'єднує знання, навички, вміння і звички, які належать до властивостей особистості і формуються в процесі соціалізації [98]. Психічні утворення є наслідком роботи психічних пізнавальних процесів. Як зазначає С. Рубінштейн: «... – це, по суті, психічний пізнавальний процес в його результативному відображенні» [113].

Необхідний для ефективного виконання службових обов'язків, об'єм та якість знань, навичок та вмінь об'єднуються у складне структурне особистісне утворення, яке прийнято називати професійною компетентністю. У психології, у самому загальному вигляді, під компетентністю розуміють здатність і вміння конкретної людини виконувати певні трудові функції. А. Маркова виокремлює такі види професійної компетентності:

спеціальна компетентність – володіння власне професійною діяльністю на достатньо високому рівні, здатність формувати стратегії власного професійного розвитку;

соціальна компетентність – володіння сумісною (груповою, кооперативною) професійною діяльністю, співробітництвом, а також прийнятими у конкретній професії прийомами професійного спілкування;

особистісна компетентність – володіння прийомами особистісного самовираження і саморозвитку, засобами протистояння професійним деформаціям;

індивідуальна компетентність – володіння прийомами самореалізації і розвитку індивідуальності у межах професії, готовність до професійного зростання, здатність до індивідуального самозбереження, вміння раціонально організувати власну діяльність без перевантажень часу і сил, без втоми і навіть із освіжаючим ефектом. Ці види компетентності визначають, по суті, зрілість особистості у становленні її як професіонала [78]. Під знаннями розуміють сукупність засвоєних відомостей, понять, уявлень про предмети навколишньої дійсності і самого себе. Знання поділяються на теоретичні та практичні і відображаються у словах, поняттях, законах і теоріях [141, с. 158].

Багатофункціональність військової організації визначає розмаїття функцій і завдань, що покладені на військових фахівців. Так, у відповідності до вимог професійної діяльності майбутній офіцер-прикордонник повинен володіти цілою низкою глибоких, систематизованих, несуперечливих теоретичних знань з основ: загальної психології, психології особистості, соціальної психології, політичної психології, психології менеджменту, психології праці, клінічної психології, психофізіології, психології розвитку і вікової психології, педагогічної психології, психологічного консультування та ін. Окрім цього, він повинен бути обізнаним з основ спеціальної та тактичної підготовки, військового управління, експлуатації відповідних систем озброєння та військової техніки та ін. Важливим є й те, що сучасні

військово-професійні знання зазнають постійних якісних змін, що потребують від молодого фахівця постійного розвитку та самовдосконалення. Таким чином, знання про особливості військово-професійної діяльності виконують регулятивну функцію у структурі психологічної готовності та є основою для створення, в окремих випадках, способів компенсації недостатньо виражених, але значущих професійних якостей та властивостей особистості.

Військово-професійні знання є основою для формування професійних вмінь і навичок. С.Рубінштейн підкреслював: «...важлива роль навичок полягає у тому, що вони звільняють свідому частину діяльності від регуляції відносно елементарних актів і, як наслідок, вона може бути спрямована на виконання більш складних завдань діяльності» [113, с. 454–464]. Навички характеризуються швидкістю, автоматизованістю, стереотипністю, економічністю рухів і допомагають молодому фахівцю ефективно здійснювати професійну діяльність. Однак, вміння ширше за навички і можуть містити удвічі і більше автоматизмів. Під вміннями Ю. Гільбух розуміє якості особистості, які формуються за рахунок спеціального навчання та практичного досвіду і дозволяють виконувати складні трудові операції з необхідною точністю, швидкістю і при мінімальних витратах фізичної та нервової енергії. Основними показниками вмінь є: стійкість, швидкість, безпомилкове виконання дій, якість дій, що виконуються, результативність.

Автор розділяє трудові вміння на три великі групи: вміння, що використовуються для прийому інформації – сенсорні, перцептивні, атенційні; вміння, необхідні для збереження і переробки інформації – мнемічні, інтелектуальні, імажинативні; вміння, за допомогою яких здійснюється передача опрацьованої інформації – сенсорні і перцептивно-моторні [35].

Отже, під знаннями розуміємо сукупність відомостей про мету, зміст, структуру, об'єкти, способи та умови виконання завдань службово-бойової діяльності. А, професійні вміння і навички є сукупністю своєрідних

автоматизованих прийомів, операцій і дій, що об'єднуються у систему конкретні технік та технологій та обумовлюють успішний рівень реалізації дослідницько-діагностичних та управлінських процедур.

Згідно освітньо-кваліфікаційних характеристик молоді фахівці для ефективного здійснення службово-бойової діяльності повинні володіти такими вміннями і навичками: сугестивними, комунікативними, аналітичними, організаторськими, емпатійними, рефлексивними, психічної саморегуляції тощо. Не менш важливим чинником у формуванні психологічної готовності молодих майбутніх офіцерів-прикордонників є креативність як здатність до конструктивного нестандартного мислення і поведінки, а також до усвідомлення та розвитку особистісного і професійного досвіду.

У повсякденних умовах, та особливо, у випадках підвищеного впливу стрес-чинників молодому офіцеру постійно приходиться мати справу з особливостями прояву індивідуальності підлеглих та власної психіки, а отже його професійна діяльність не може бути успішною без проявів різних якостей креативності, таких як швидкість, точність, оригінальність мислення, схильності до аперцепції і прогнозування, структурованість та організованість професійного мислення та ін.

Розуміння креативності у сучасній науці характеризується широким діапазоном різноманітних поглядів. Але, як зазначає В. Рибалка вони об'єднуються за двома напрямками: процесуальному та особистісному. У процесуальному аспекті вивчаються особливості перетворення суб'єктом предмету творчості, об'єкта, об'єктивної дійсності у цілому. Тому на передній план скоріш виступає вивчення фаз, стадій, етапів та результатів творчої діяльності [111, с. 6]. В особистісному аспекті головне місце займають якості, здібності особистості, як суб'єкта творчості, її потреби, мотиви, інтереси, знання, вміння, навички, характерологічні властивості, самосвідомість, емоції, почуття тощо.

Х. Швейтом було виокремлено особистісні риси творчих людей: незалежність, неконформність оцінок та стандартів; готовність сприймати нове, незвичне; висока толерантність до невизначених ситуацій та конструктивна активність у них; розвинені естетичні почуття, прагнення до краси; впевненість у власних силах та здібностях [41].

Концепція креативності, як універсальної пізнавальної творчої здібності набула популярності після появи і поширення робіт Дж. Гілфорда, який вказав на принципову розбіжність між двома типами мисленневих операцій: конвергенцію та дивергенцію [144].

Сучасні відомості про характер творчого процесу є достатньо суперечливим, діапазон думок з цього приводу коливається між двома полюсами, а саме: від уявлень, що цей процес відбувається за суворо визначеними етапами (логічний варіант), до повної хаотичності, сумбурності, непередбачуваності і некерованості його «з боку» свідомості (інтуїтивний варіант) [121, с. 26].

Я. Пономарьов у самому широкому сенсі розуміє креативність як взаємодію, що веде до розвитку, а фази розвитку творчого процесу – одна з форм опису діалектики цього розвитку. Узагальнивши різні класифікації фаз процесу творчості автор запропонував таку їхню послідовність:

перша фаза (свідома робота) – підготовка – особливий діяльний стан, як передумова інтуїтивного досягнення нової ідеї;

друга фаза (несвідома робота) – дозрівання – несвідома робота над проблемою, інкубація спрямовуючої ідеї;

третья фаза (перехід несвідомого у свідоме) – натхнення – внаслідок несвідомої роботи у сфері свідомості надходить ідея щодо рішення, спочатку гіпотетично, як принцип, задум;

четверта фаза (свідома робота) – розвиток ідеї, її кінцеве оформлення та перевірка [99].

Таким чином, творчий процес визначається як надзвичайно складний, багаторівневий, системноорганізований процес.

В. Моляко приділив велику увагу творчому потенціалу особистості і виявив, що він складається з таких елементів:

інформація, обізнаність людини щодо розв'язування актуальної проблеми, знання, свого роду «будівельний матеріал» для створення задуму розв'язання задач;

прийоми, методи, способи, стратегії, необхідні для вирішення проблеми, так званий «інструмент»;

мотивація, воля, упевненість у собі [4, с. 223].

На основі вивчення проєктивно-конструкторської діяльності автором було виокремлено п'ять основних стратегій – пошуку аналогів, реконструювання, комбінування, універсальна і випадкових підстановок. Специфічний сенс стратегій, як психічного регулятора поведінки полягає у готовності людини до творчої діяльності, у наявності в конкретного суб'єкта комплексу вмінь, здібностей щодо здійснення творчої діяльності взагалі або ж певних її видів [111, с. 11].

Психічні особливості творчої особистості розглядаються у психології не як наслідки спонтанного процесу розгортання спадкових програм розвитку, а як результат формування психіки людини у певних соціокультурних та історичних умовах. Так, В. Дружинін робить висновки, що процес творчості супроводжується оволодінням соціально-значимою діяльністю шляхом наслідування [41, с. 239]. Наслідування ніби підносить індивіда на вищий ступінь розвитку соціокультурного середовища, якого досягло суспільство, а далі йде лише невідоме. Внаслідок цього можна зробити висновок щодо розуміння природи творчості, а саме: творчість за своєю суттю є соціальною, тому що обумовлюється впливом соціокультурного середовища (впливом сім'ї, школи, суспільства, культури у цілому). До того ж В. Дружинін відмічає, що потреба у творчості виникає тоді, коли вона є небажаною чи неможливою: свідомість ніби провокує активність безсвідомого [41]. Ця особливість набуває особливого значення у військовій діяльності, що специфічно насичена непередбачуваними,

ситуаціями, коли молодому фахівцю необхідно орієнтуватися в умовах дефіциту інформації, раптової зміни обстановки, спонтанної появи незапланованих чинників.

Західні представники глибинної психології і психоаналізу вважають, що в основі творчості перебуває специфічна мотивація, яка спрямовує особистість до творчості та вказує на мотиваційну природу творчості.

З. Фрейд вважає творчу активність результатом сублімації статевого потягу на іншу сферу діяльності [131]. А. Адлер вважає творчість наслідком компенсації комплексу неповноцінності [3]. К. Юнг визначає творчість як прояв архетипів колективного без свідомого [140]. Р. Асаджолі вважає творчість процесом сходження особистості до “ідеального Я”, засобом її саморозкриття [146].

Творчість – є центральним поняттям у теорії самоактуалізації А. Маслоу. Розкриття творчого потенціалу є найбільш характерною особливістю самоактуалізованої особистості, що і досягається шляхом прийняття своєї глибинної сутності, наближенням до природних потягів, знання захисних механізмів та контролю [80].

І. Ялом вказує на те, що творчість є одним, і найбільш природнім шляхом пошуку осмисленості буття: «Творення чогось нового, що відмічено красою та гармонією – найсильніша протидія відчуттю безглуздості існування» [142]. На сьогодні важливим і недостатньо вивченим у психології творчості залишається питання про співвідношення креативних здібностей та інтелекту, про їхні взаємовплив чи, навпаки, взаємозалежність.

Г. Айзенк, спираючись на значні кореляції між IQ і тестами Дж. Гілфорда на дивергентне мислення зробив висновок про те, що креативність є компонентом інтелекту [50]. Це положення знайшло підтвердження та розвиток у дослідження М. Холодної, яка включила креативність до структури інтелектуальних здібностей [135, с. 139]. Отже, аналіз зазначених поглядів на природу креативності дає змогу визначити

низку основних напрямків та місць її прояву у діяльності та професійному мисленні майбутніх офіцерів-прикордонників:

вміння конструктивно «бачити» проблеми підлеглих, колег, колективів, їхній зовнішній прояв та глибинний зміст, а також вміння відокремити наслідки від першопричин, вирішення яких, призведе до автоматичного зняття перших;

вміння формулювати запити, ставити професійні цілі та передбачувати результати діяльності;

вміння розробляти програми заходів та прийомів вирішення професійних проблем завдяки інноваційним поглядам молодих фахівців у поєднанні з оригінальністю, конструктивністю та реальністю виконання прийнятих рішень;

наявності власних потреб у творчості та професійних інноваціях, пошуку нових альтернатив та технологій та ін.

Отже, одним з ключових чинників формування високого рівня психологічної готовності майбутніх офіцерів ДПСУ є креативність, під якими слід розуміти психічне утворення на межі інтелектуальної та особистісної сфери, і яке функціонально проявляється у породженні нових, незвичайних ідей, відхиляючись від стандартних схем мислення.

Середовище, в якому здійснюється професійна діяльність прикордонників, має надзвичайно складну структуру, в якій окрім усвідомлюваних чинників існує велика різноманітність неявних, але реально існуючих складників. У певних складних ситуаціях, якими насичена професійна діяльність офіцера-прикордонника, умови середовища можуть мати вирішальний вплив на успішність виконання службово-бойового завдання та збереження життя та здоров'я підлеглих. Тому загальне врахування чинників середовища є необхідною умовою для якісного формування необхідного рівня психологічної готовності до службово-бойової діяльності та її безпеки.

Поняття «умови» відображають «відношення предмета до оточуючих його явищ, без яких він існувати не може, обстановку, в якій цей предмет, явище, чи процес виникає, існує і розвивається» [131, с. 497–498]. Таким чином, вплив середовища на особливості здійснення діяльності можуть розглядатися як зовнішні (діяльнісно-середовищні) умови. Чим краще майбутні офіцери-прикордонники уявлятимуть умови здійснення службово-бойової діяльності, можливі варіанти розвитку ситуації, тим вищою буде їхня готовність діяти необхідним чином, тим краще вони зможуть налаштуватися на її виконання.

М. Пряжніков виокремив такі чинники, що впливають на ефективність трудової діяльності особистості:

суб'єктивні чинники: стан працівника, рівень підготовленості, наявність професійно важливих якостей, мотивація працівника;

об'єктивні чинники: організація діяльності та робочого місця, санітарно-гігієнічні умови діяльності, соціально-психологічні умови діяльності [105, с. 45].

Об'єктивні чинники, виокремлені ним, зводяться до поняття «середовище», у структурі якого Е. Клімов схематично виокремив та охарактеризував такі компоненти:

інформаційна частина. Складна система правил внутрішнього розпорядку, правил поведінки, властива певній соціальній групі, засоби наочної агітації, засоби художнього оформлення приміщень, будівель, безпосередні та опосередковані (через засоби масової інформації) висловлювання людей, а саме: вимоги, накази, поради, побажання, доручення та ін. [58, с. 63–65].

Загалом інформація – це системні або часткові знання про оточуючий людину світ (природу, суспільство та ін.), які є регулятором групової діяльності, без якої вона була б взагалі неможливою.

Існують такі види інформації: інформація, що йде зверху вниз: накази, розпорядження, постановка завдань, інструкції, повідомлення; інформація,

що йде знизу вгору: доповідь про виконання, донесення, письмові та усні повідомлення про думки співробітників; інформація, що йде у горизонтальній площині: обмін думками, дискусії, розробка планів і програм, координація дій, передача досвіду праці [54, с. 71–73].

соціально-контактна частина, до якої належать соціальне оточення молодого фахівця, загальна та професійна культура, досвід, стиль життя, діяльність, поведінка, взаємовідносини його колег та підлеглих [56, с. 65–66].

М. Корольчук цей елемент назвав групою соціально-психологічних чинників, які посідають особливе місце серед інших і в окремих випадках чинять більш значущий вплив на формування необхідного рівня психологічної готовності фахівця, налаштованості на ефективне виконання професійної діяльності [63].

М. Варій виокремив суттєві особливості соціальної взаємодії військовослужбовців: політична визначеність; моральна спрямованість (визначеність морально-ціннісних регуляторів військової діяльності); технічна оснащеність; організованість; обмеженість та нормованість; різнорівневість (соціальна, психологічна, психофізіологічна та ін.); дискретність (асиметричність субординаційних відносин); екстремальність [27].

Особливе місце цього елемента структури середовища, на думку автора, належить керівнику, як своєрідній неповторній особистості, що уособлює ідеальні уявлення підлеглих про професіоналізм та найкращі людські якості. Згідно основних положень психоаналітичної теорії керівник підсвідомо асоціюється у підлеглому з батьком, який є основною фігурою первинної соціалізації дитини та творцем еталону відношень у системі «домінування – підлеглості», внаслідок чого авторитет начальника є одним з самих ефективних методів впливу на підлеглих.

Наступним елементом соціально-контактної частини середовища є мікроклімат підрозділу. У науковій літературі це поняття визначається як стан колективного (групового) настрою та якісна сторона міжособистісних

відносин у колективі (групі), які проявляються у вигляді певної сукупності психологічних умов, що сприяють чи перешкоджають продуктивності сумісної діяльності та усебічному розвитку військовослужбовця [7, с. 55].

Як можна помітити, цей чинник справляє безпосередній вплив на кожного військового фахівця, його психологічну готовність, ефективність та безпеку виконання ним професійних завдань. Мікроклімат об'єднує декілька соціально-психологічних явищ: систему соціальних зв'язків і контактів, яка проявляється у спілкуванні, взаємодії та взаємовідносинах військовослужбовців; громадську (колективну) думку; колективні настрої, колективні звичаї, традиції, звички.

У залежності від характеру та рівня розвитку неформальних взаємовідносин між членами колективу мікроклімат може бути дружелюбним, нейтральним та конфліктним. Дружелюбний (здоровий) клімат колективу стимулює усі види активності, підвищує настрій та самопочуття та є одним з основних чинників високого рівня психологічної готовності особистості до виконання професійної діяльності. Він характеризується такими ознаками: високим рівнем довіри та вимогливості членів колективу один до одного; доброзичливості і ділової критики; вільним вираженням думок при обговоренні колективних проблем; відсутністю тиску керівника на підлеглих, визнання їхнього права приймати значимі рішення для групи; достатньої інформованості членів колективу про завдання та стан справ у підрозділі; високим ступенем емоційної включеності і взаємодопомоги при виникненні стану фрустрації у будь-кого з членів групи; прийняття на себе відповідальності за стан справ кожним членом колективу [7, с. 55–56].

Чинниками погіршення показників мікроклімату і перехід його на більш нижчі рівні може бути різниця у характері, поглядах, поведінці між членами колективу та ін.

Матеріальна частина об'єднує матеріальні умови професійної діяльності (об'єкти праці, технічне устаткування, інструменти та ін.),

матеріальні умови побуту (оселя, одяг, їжа та ін.), фізико-хімічні (температура, вологість, шум вібрація, механічні коливання, електромагнітні випромінювання та ін.), біологічні та гігієнічні умови [56].

Окрім названих до складових елементів середовища можна віднести суспільно-історичні, суспільно-економічні, політичні та ін. умови, детальне вивчення яких, у межах дослідження проблеми психологічної готовності фахівця до професійної діяльності, буде мати цінне практичне значення.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що діяльнісно-середовищний компонент посідає одне з провідних місць у формуванні психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності. Особливий характер службово-бойової діяльності пов'язаний з високою завантаженістю добовими нарядами, відсутністю повноцінного сну, нічними навчаннями, стрільбами, маршами, бойовим чергуванням, вартою, тривогами, дією несприятливих чинників середовища і, разом з тим, відносно невисоким соціальним статусом у суспільстві і відсутністю належної системи матеріального та морального стимулювання, що негативним чином позначаються на мотивації молодих офіцерів, погіршенні функціонування когнітивної сфери, швидкості та якості формування професійних навичок та вмінь.

3.3. Соціально-психологічні механізми формування готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності

Базуючись на результатах теоретичного аналізу, можна стверджувати, що психологічна готовність до професійної діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників – це цілісне утворення особистості у вигляді:

способу професійної діяльності;

сформованої внутрішньої позитивної налаштованості на досягнення успіху у професійній діяльності;

сформованості в особистості уявлень про соціально-психологічне схвалення (підтримку) цільових установок професійної діяльності. Психологічна готовність як цілісний прояв особистості забезпечує перехід від умов навчання до професійної діяльності на прикордонній службі з найменшими психологічними навантаженнями.

Проблема формування психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності безпосередньо пов'язана зі специфікою їхньої майбутньої діяльності, яку можна охарактеризувати як таку, що проходить в екстремальних умовах і вимагає високої відповідальності за прийняті рішення. При виконанні завдань захисту та охорони державного кордону службово-бойова діяльність офіцера-прикордонника здійснюється у звичайних умовах військово-політичної, соціально-політичної та оперативної обстановки, при різкому її загостренні, при виникненні надзвичайних ситуацій і з початком війни. У цих умовах офіцер-прикордонник виконує специфічні види діяльності: службово-бойову, службову, адміністративно-правову, оперативно-бойову, громадську і військово-педагогічну, морально-психологічну, військово-технічну, адміністративно-господарську, управлінську, які реалізуються виконанням низки службових завдань, притаманних відповідному виду професійної діяльності.

У межах розгляду соціально-психологічних аспектів проблеми психології готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності охарактеризуємо цю діяльність через елементи (ситуації) обстановки та власне дії офіцера, оскільки прикордонна діяльність постійно пов'язана зі змінами діяльності офіцера-керівника та постійною необхідністю прийняття рішень. Важливу роль у цих процесах відіграють психологічні механізми, які задіюються у визначений момент розумової, психологічної діяльності офіцера.

Уперше психологічні механізми виокремлено З. Фрейдом і його послідовниками [132]. Психологічний механізм – це суб'єктивний опис або

відображення на суб'єктивному рівні тих об'єктивних процесів і явищ, які забезпечують взаємодію людини з оточуючим світом. По суті це етап взаємної взаємодії особистості та явищ, етап, який керує взаємодією людини і навколишнього світу [30]. В.Асєєв, говорячи про сутність поняття «психологічний механізм», зауважував: «Ідея механізму, тобто певного більш елементарного рівня аналізу, до якого не зводиться специфіка більш високого рівня, але який здатний виконати тут функцію засобу, завжди була приваблива для психологічного дослідження. Чи йшлося про спадкові, інстинктивні механізми людської поведінки або ж про психофізіологічні механізми сенсорних процесів, власне можливість пояснити щось складне, невловиме через простіше і зрозуміліше, що дозволяє себе зафіксувати, класифікувати, «квантифікувати» тощо, природно, здавалася надзвичайно привабливою і розумною. Можна наводити безліч прикладів подібного пояснення складного через просте. Просте при цьому найчастіше позначалося терміном «механізм», а складне – тим змістовним феноменом, яке пояснюється, коли зрозуміло дію механізму, що лежить в його основі» [11, с. 211].

Натомість В.Леонт'єв виокремлює таку характеристику психологічних механізмів, як узагальненість, що відображає взаємозв'язок ланок психічної системи, які забезпечують людську діяльність і поведінку. На цій підставі ми можемо їх уявити як закономірний зв'язок факторів, умов, засобів, структур, зв'язків, на основі яких виникає психологічний феномен – готовність до професійної діяльності [71].

Психологія готовності розглядає механізм прийняття рішень передусім як діяльнісний підхід через компонент регулятивної основи прикордонної діяльності. Безперечно, слід врахувати і навчально-пізнавальну діяльність, і свідомість, і самосвідомість офіцера як індивідуума. Загальна психологія розглядає прийняття рішення як співвідношення самооцінки і зовнішньої оцінки.

У відношенні офіцера до себе як особистості можна виокремити прийняття рішення як прояв конкретним індивідумом емоцій, суб'єктивності стану через умови професійної діяльності. Т.Ребеко стверджує, що саме система механізмів, а не єдиний механізм, здатна розгортати діяльність, створювати компенсаторні можливості людини. Така система включає в себе різні типи механізмів, серед яких є і вроджені, набуті, ті, які склалися в індивідуальній практиці, психофізіологічні, психічні, найбільш узагальнені здатні реалізовувати готовність у специфічних умовах, ситуаціях [82].

Результати досліджень В.Ковальов розкривають психологічні механізми саморегуляції, які визначають залежність різних форм діяльності від таких характеристик зовнішньої діяльності, як фізичні якості сигналів, тимчасова невизначеність значущих, тимчасових характеристик потоку сигнальних стимулів, ймовірнісні характеристики потоку сигнальних стимулів, окремих подій і структурні особливості сигнальної послідовності. За змістом принципи є теоретичними конструктами, які відображають змістовну сторону механізму [60].

У системі психологічних механізмів діяльності важливе місце займають механізми вольової регуляції. О.Лазурський вважав механізмом подолання перешкод вольові зусилля як особливий психофізіологічний процес [66]. Натомість К.Гавриловська вважає вольові зусилля механізмом створення понукання для подолання перешкод [33].

М.Ланге намагався віднайти фізіологічні механізми вольових дій [67]. У вольовому акті вченим виділено чотири частини: почуття, намагання; передбачення цілі; уявлення про рух; саморух. У дослідженні психології готовності до професійної готовності для нас є цікавим механізм створення додаткового смислу в вольовій саморегуляції, досліджений А.Марковою [78].

Готовність до вирішення завдання визначається актуальною соціальною необхідністю, і у випадку наявності кількох реакцій з однаковим змістом створюється можливість довільного використання. Таким чином,

спонукання до довільної дії виникає за рахунок довільного переключення наявної готовності до вирішення завдання на конкретну вибрану дію, набувши визначеного змісту, тоді як при вольовій дії створюється спонукання і зміна сенсу діяльності. У розвинутій формі діяльність починається по самокоманді [71].

Прийняття рішення як психологічна функція вибудовується співвідношенням образного результату, вибудованого свідомістю офіцера, з цільовим конструктом. При співпаданні уявного образного результату в з'ясуванні завдання з кінцевим конструктом офіцер робить висновок про закінчення дій з прийняття рішення. Якщо на якомусь етапі наявне неспівпадання, то офіцер приймає рішення на повторне вивчення обстановки з того елемента, який, на його думку, треба розглянути глибше для досягнення позитивного результату, якщо ж при повторному вивченні наявне повторне неспівпадання і спрогнозований незадовільний кінцевий результат, доцільно призупинити дії.

Психологічний конфлікт у вивченні обстановки образу і кінцевого результату наявний через непередбачувані обставини, умови, особливості, які офіцером не враховуються при створенні образу закінченої дії. Свідомість не може врахувати усі перераховані чинники перш за все через об'єктивні непередбачувані обставини (досвід, достатні знання предмету діяльності тощо). Якщо офіцеру вдається врахувати максимальну кількість чинників впливу для досягнення кінцевого результату прийняття рішення, то його дії перепрацьовуються в алгоритм виконання того чи іншого завдання, але така дія наявна лише в офіцерів з достатнім теоретичним і практичним досвідом несення прикордонної служби, знанням дій ймовірних порушників, ділянки, що охороняється. І при тому, що офіцера, в якого відсутні такі професійні характеристики, який чітко дотримується вже апробованого на практиці служби алгоритму дій по тій чи іншій обстановці державного кордону, кінцевий позитивний результат не гарантований.

І.Фейгенберг під ймовірнісним прогнозуванням розуміє здатність зіставляти інформацію про ситуацію, яка надходить через аналізатори, з інформацією, яка зберігається в пам'яті та ґрунтується на минулому досвіді, й на підставі цього зіставлення вибудовувати прогнози про майбутні дії, надавши кожному прогнозу ту чи іншу ступінь достовірності [128]. У будь-якій діяльності людина передбачає найбільш ймовірні можливості подальшого розвитку подій, включаючи найбільш ймовірні результати власних дій. Таким чином, без ймовірнісного прогнозування була б неможлива будь-яка діяльність людини. Автор вищезазначеної концепції виокремив в ймовірнісному прогнозуванні два його рівні:

ймовірнісне прогнозування подальших дій, які відбуваються незалежно від дій суб'єкта, важливих для нього. Це подія, від якої залежить суб'єкт у будь-якому відношенні, але вплинути на нього не може. Якщо такий прогноз ґрунтується на минулому досвіді, то він вірний;

ймовірнісне прогнозування подальших дій, на протікання яких впливає суб'єкт. При різних його діях різна ймовірність того, що буде отриманий важливий для суб'єкта результат. Звідси – планування, вибір дій. Така система ще більше ускладниться, якщо на хід подій можуть впливати дії не тільки суб'єкта, а й інших людей, які мають власні цілі. Ці люди формують свої прогнози (в тому числі й прогнози дій нашого суб'єкту), будують плани. Їхня майбутня дія теж повинна враховуватися прогнозом суб'єкту. Подібний прогноз забезпечує активну життєву позицію, вибір таких дій, які роблять людину потрібним, заради чого він навчався, живе, працює.

Серед загальноприйнятих соціально-психологічних механізмів доцільно виокремити механізми соціального сприйняття, ідентифікації, емпатії, децентралізації, соціально-психологічної рефлексії. Кожний з них є специфічним, тобто застосовується для пояснень характеристик або закономірностей соціального сприйняття. Деякі з них актуалізуються в широкому діапазоні соціальних ситуацій, належать до соціальних об'єктів, спектр дії інших обмежений. Деякі механізми актуалізуються в звичайних

умовах, при взаємодії добре знайомих людей, в той час інші починають діяти у незвичних умовах, при контактах з малознайомими або незнайомими людьми. Іншими словами, перші механізми працюють при сприйнятті ближнього, а інші – дальнього суб'єкта.

В.Агєєв відносить перший тип соціального сприйняття і механізми, які задіюються при цьому, до міжособистісних, а другий тип сприйняття і механізми – до між групових форм. Іншими словами, існують різні міжособисті й міжгрупові форми соціальної взаємодії, які забезпечуються відповідними для кожного випадку психологічними засобами – механізмами [2].

Ідентифікація досліджувалася у роботах Л.Попова, Е.Басіна, Ю.Орлова, В.Мухина, Б.Поршнєва, В.Петренко, В.Мельникова, О.Асмолова і є важливим психологічним механізмом розвитку особистості. Якщо виходити з того, що ідентифікація – це ототожнення однієї особистості іншою, то можна стверджувати, що при задіянні механізму ідентифікації проходить привласнення почуттів, відношень. Людина може ототожнювати себе не лише з іншою людиною, а й з ідеалами, зразками, з суспільними цінностями, метою, бажаннями.

При достатньо тривалій професійній діяльності у свідомості офіцера-прикордонника виробляються стандарти (шаблони) рішень, і чим частіше офіцер входить у діяльність з вироблення рішення тим такі стандарти щільніші, тобто спонукають до вироблення найбільш правильного за конкретних умов і в часі рішення, а отже, і позитивного результату. В практиці прикордонної діяльності прийнято вважати, що шаблон – це щось хибне, невірне, але, на нашу думку, практичний досвід офіцера-прикордонника у поєднанні з наявними вже осмисленими попередниками стандартами (шаблонами) рішень на подальші дії є допоміжним елементом, який прискорює реалізацію майбутньої дії і отримання позитивного результату в подальшому. Хибне уявлення про шаблон склалося через пряме його використання без осмислення, використання власних знань, вмінь тощо.

Важливу роль у вивченні офіцером-прикордонником обстановки відіграє його мислення. Наші міркування дійшли того, що мислення в процесі формування рішення має стрибкоподібний вигляд. На перший план висуваються емоції, оскільки саме вони миттєво сигналізують, чи відповідає деякому стандарту образ кінцевого результату, і як усувати перешкоди, що виникають. Мислення дійсно перескакує від образів до логіки й навпаки, при цьому цей процес не усвідомлюється офіцером-індивідумом. При осмисленні рішення мислення може звужуватися і розширюватися. Розширення здійснюється при деталізації мислення, при цьому може змінюватися характер мислення і його направленість, і це у свою чергу призводить до ускладнення оцінки обстановки й психологічних механізмів, які її забезпечують.

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що дотримуючись певного внутрішнього алгоритму діяльності для досягнення позитивного кінцевого результату у вивченні обстановки, офіцер породжує індивідуальний поведінковий стиль, форму досягнення позитивного результату. Цікавим, на наш погляд, є дослідження В.Рєпкіна, в якому показано, що в процесі формування теоретичних понять обов'язково виникає особливий етап проблематизації способу дії. Для виникнення понять теоретичного типу недостатньо освоїти той чи інший спосіб дії – суб'єкту необхідно рефлексивно зупинити дію й зрозуміти, чому дія виконується саме так, і чи немає інших способів вирішення завдання оцінки обстановки. Тобто повинне відбутися зрушення предмету дії з вихідного матеріалу оцінки на спосіб дії, аналіз якого і стає предметом нової дії. Такі дії В.Рєпкін визначив як «рефлексивна оцінка» [110].

У тому ж контексті дослідження показано, що якщо у суб'єкта виникає розуміння зв'язку «спосіб дії – результат», він може передбачити можливий результат до виконання дії і забезпечити оцінку ще не виконаних дій. Такі оціночні дії визначаються як «прогностична оцінка».

При вивченні обстановки офіцер діє як окрема особистість, при цьому він усвідомлює себе як особистість. Оцінюючи ту чи іншу ситуацію (елемент) обстановки офіцер «пропускає» її через власну систему цінностей, визначає особистісну вагу в даній обстановці (*«все залежить лише від мене»*), обстановка набуває особистісного характеру. Надалі з'ясовується усвідомлена мета майбутніх дій офіцера, тобто розкривається значущість процесу осмислення для діяльності взагалі й для прикордонної діяльності зокрема. Тобто вироблення вірного рішення набуває змістовності. Не менш важливим є свідоме сприйняття наслідків прийнятого рішення для життєвої ситуації на конкретному етапі життя. Тобто рішення набувають надоціночного змісту.

Оцінка обстановки, як психологічний процес, офіцером-прикордонником здійснюється поетапно: на першому етапі офіцер сприймає, переживає та оцінює вчинок або подію, що мала місце, при цьому виступає оціночний суб'єктивізм та індивідуалізм думки, на другому етапі офіцер обмінюється думками, судженнями, оцінками, на третьому етапі офіцер-прикордонник виробляє кінцеве рішення. Найбільш вразливим у психологічному відношенні є саме перший етап, так як на цьому етапі особистість офіцера є найбільш вразливою до зовнішніх чинників (обмеженість у часі, висока відповідальність, загроза не виконання визначеного завдання). У цей психологічно напружений момент важливим є виділення основного у сприйнятті, оцінці та максимальна особиста впевненість у виборі правильного рішення. Другий етап є більш скерованим на оцінку суджень, думок підлеглих (товаришів) та найбільш складним через необхідність переконувати при виникненні невірної думки чи твердження. Вирішення проблеми усвідомлення результатів другого етапу можливе при наявності додаткової професійної інформації, доповіді, розрахунків. Третій етап – заключний, і вміщує в себе обробку, як правило одноосібно, отриманої інформації, її психологічну переоцінку та прийняття кінцевого рішення, його практичну реалізацію.

До надіндивідуальних форм свідомості доцільно віднести відомчі норми, які об'єктивно вибудовують схеми побудови і транспортацію прикордонної діяльності, правові норми, що регулюють процеси життєдіяльності у правовому полі. Під відомчими нормами розуміємо соціальні уявлення керівників різних рівнів, сформованих їхніми психологічними переживаннями про наслідки невиконання (або виконання у невизначений нормою спосіб) висунутих суспільством вимог прикордонній службі через організацію повсякденної свідомості й поведінки людей. Внутрішні переконання офіцерів вищої ланки управління про виконання тієї чи іншої функції прикордонної служби є ніби еталоном того, як доцільно приймати рішення, оцінювати обстановку, тобто діяти. При підтвердженні практикою служби психологічних переконань така діяльність у правоохоронному органі закріплюється відомчою правовою нормою - наказом, інструкцією тощо.

Врахування відомчих норм у прикордонній діяльності – складний психологічний процес, в першу чергу мисленнєвий. Аналітичний опис обстановки, яка виникла на державному кордоні, проводиться для відхилення чинників, які можуть нормалізуватися самостійно й у цьому випадку офіцером враховуються частково. Відбір свідомістю офіцера чинників, які належать до відомчих норм, супроводжується переживаннями - базисом вивчення обстановки з подальшим раціональним розмірковуванням по суті елементів, які осмислюються. Якщо прийняте рішення не виходить за рамки відомчої норми, відповідає вимогам (сформованим вимогам до конкретних ситуацій обстановки у вигляді наказу, інструкції тощо), його оцінюють як «вірне», якщо частково відповідає нормі, як «спроможне», якщо не відповідає або за більшістю вимог є незадовільним, як «не спроможне» вплинути на процес вирішення завдання.

Для досягнення найвищої ефективності при здійсненні прикордонної діяльності офіцер-прикордонник зобов'язаний вміло використовувати опрацьовані психологічною наукою методи переконування, заохочення,

примус та інші. Важливою особистісною характеристикою є його дисциплінованість - складна система таких якостей, як виконавчість, акуратність, сміливість, мужність, чесність, ввічливість. Зазначені якості кожний офіцер повинен постійно розвивати, поки вони не стануть його звичками. Системність та послідовність розвитку позитивних якостей особистості кожного офіцера-прикордонника забезпечує свідомий перехід від знань до звичок.

Кожна людина намагається заслужити високу оцінку своєї діяльності іншими людьми. Оцінка діяльності офіцера стимулює його особистість до активності, змушує його сумувати або радіти, бути ініціативним чи пасивним до прикордонної служби, бути гордим за належність до колективу прикордонників чи соромитися цієї належності. Оцінка створює підґрунтя для авторитету чи навпаки – знижує цей авторитет.

Схвалення - коротке, але насичене змістом слово, наприклад, «молодець», «вірно» і т.п. створює позитивні стимули ефективної діяльності окремо взятої особистості офіцера-прикордонника. Офіцер позитивно сприймає схвалення на адресу найбільш прогресивних колег по службі, але негативно сприймає і не погоджується, коли несправедливо заохочуються офіцери, які користуються симпатіями керівництва. Схвалення мобілізує психологічні якості офіцера-прикордонника, формує його відповідальність за доручену справу, розвиває його ініціативність.

Одним з важливих психологічних прийомів переконання є прохання. Прохання має особливе значення при взаємовідносинах офіцера і застосовується ним у виняткових випадках. Воно не змінює наказ, а розкриває сутність іншими словами, відрізняється інтонацією, може супроводжуватися посмішкою. Свідомість офіцера-прикордонника завжди позитивно реагує на прохання авторитетного керівника, створює атмосферу довіри у відносинах.

Коли переконання є неефективним, офіцер застосовує навіювання через докір, обурення, іронію. Обурення розраховано на те, щоб підвищити

вимогливість виконавця. Офіцер, обурюючись аргументовано розкриває негативні наслідки бездіяльності посадової особи. Обурення повинно завжди контролюватись розумом офіцера, не можна використовувати грубі слова по відношенню до окремої людини: «звільню», «покараю», «переміщу» та ін.

Не менш важливий в процесі формування рішення офіцером психологічний механізм ідентифікації. Механізм ідентифікації в психологічній реальності може проявлятися у різних формах. Це може бути копіювання, ототожнення себе з іншими, занурення у світ особистісного смислу іншої людини. У широкому розумінні ідентифікація є універсальним психологічним механізмом розвитку особистості, її когнітивних, емоційних характеристик, самосвідомістю соціально значущих особистісних якостей. Розвиток при цьому проходить через специфічне засвоєння особистісних смислів.

Необхідною умовою для проявлення механізму ідентифікації доцільно вважати колективну, групову, індивідуальну взаємодію, спілкування і комунікацію людини. Прикладом цього може бути керівництво діяльністю прикордонного підрозділу при проведенні прикордонного пошуку, коли офіцер-керівник передає себе підрозділу, організовуючи пошук. За деякими ознаками офіцер ідентифікує себе з якоюсь групою (особою), після чого розмірковує, якою буде думка цієї групи (особи) по визначеному елементу обстановки залежно від того, хто є членом цієї групи (її склад, авторитетність членів, ієрархічність, вплив членів на кар'єру військового). Зміст цих уявлень – зразок того, як програвати ситуацію, яка виникла, і все це формує суб'єктивізм оцінки обстановки.

Отже, основними рисами механізму ідентифікації є досягнення рівного положення однієї людини стосовно іншої, яка є зразком, носієм позитивних характеристик і властивостей. Цікавий, на наш погляд, і механізм стресостійкості, адже стрес офіцера-прикордонника – явище постійне в сучасних умовах охорони державного кордону, він виникає при появі психогенних чинників.

На дію психогенних чинників обстановки на державному кордоні організм військовослужбовця відповідає «реакцією тривоги». Слід зазначити, що організм прикордонника на кордоні перебуває в постійному очікуванні змін обстановки і негайних дій по цій обстановці. Вона виникає у кожного офіцера, може варіювати за ступенем вираженості, що залежить від індивідуальних особливостей, і продовжується нетривалий час. До симптомів нормальної «реакції тривоги» належать м'язове напруження, хитка хода, збільшення потовиділення, прояв дезорганізації функцій харчової, сечової, серцево-судинної і дихальної систем, зниження звукового порогу, порушення сну, апатія чи дратівливість тощо.

«Реакція тривоги» завершується формуванням «стану резистентності» (стійкості) за рахунок мобілізації компенсаторних механізмів організму. В цьому стані військовослужбовець готовий до виконання завдання з охорони державного кордону. При продовженні дії стресогенних чинників «стан резистентності» змінюється фазою звикання, а деколи й виснаження.

Психічні травми можуть виникати на всіх указаних стадіях нормальної відповіді на психогенні фактори, якщо сили останніх перебільшують захисні можливості організму військовослужбовця. Більше того, можливе виникнення порушень у результаті «зриву» в «стані резистентності», якщо він не підкріплюється наступними діями, до яких готовий офіцер. Стрессова пошукова активність направлена на «ознайомлення» із небезпекою. Офіцери-прикордонники лінійних підрозділів показують свою авторитетність і впевненість перед підлеглими, вміло керуючи під час виникнення обстановки, в тому числі й особисто очолюють прикордонні наряди, пошукові групи, резерви, зведені загони тощо, усвідомлюючи по-різному ступінь небезпеки чи загрози смерті. У своїй свідомості вони ніби говорять: «Нічого не трапиться, я зумію справитися з небезпекою», «Не боюсь я того, що відбувається!» Це стрессова соціалізація з невидимим джерелом небезпеки.

Друга первинна стресова реакція – пасивність. Вона проявлялась у загальмуванні дій з елементами скованості або розслабленості, зменшення інтелектуальних дій, зниження здатності до мислення, вироблення рішень.

Таким чином, можна констатувати, що оцінка обстановки офіцером-прикордонником як вища психологічна функція свідомості ґрунтується на переживаннях особистості й продовжується мисленням і мовою, а психологічні механізми, які задіюються в процесі оцінки обстановки офіцером, визначають функціональну єдність усвідомлених і неусвідомлених актів його психологічної готовності до професійної діяльності.

3.4. Обґрунтування моделі формування психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності

Законом України «Про Державну прикордонну службу» визначено функції Державної прикордонної служби України, виконання яких є оперативно-службовою діяльністю Державної прикордонної служби України. Оперативно-службова діяльність прикордонної служби – це комплекс оперативно-службових, оперативно-розшукових, режимних та інших заходів, які у межах визначених повноважень здійснюються з метою забезпечення реалізації основних функцій Державної прикордонної служби України.

Оперативно-службова діяльність на ділянці державного кордону здійснюється на основі завчасно розробленої моделі охорони. Моделювання оперативно-службової діяльності проводиться відповідними органами управління органу охорони державного кордону під час організації оперативно-службової діяльності на рік. Модель оперативно-службової діяльності опрацьовується для кожного прикордонного підрозділу окремо за результатами аналізу ризиків, оперативної рекогносцировки та пропозицій відповідного начальника. Вона реалізується шляхом: ефективної побудови охорони державного кордону та прикордонного контролю, чіткої організації

служби змін прикордонних нарядів та підрозділів, які самостійно охороняють держаний кордон, доцільністю застосування усіх сил та засобів, виявлення, припинення правопорушень, протидію яким віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, аналізу ризиків, чіткої взаємодії, всебічного забезпечення оперативно-службової діяльності, твердого та безперервного управління службою.

Модель (у широкому розумінні) – спрощений розумовий або знаковий образ якого-небудь об'єкта або системи об'єктів, використовуваний як їхній «замінник». Модель – еталон, стандарт, що відтворює, імітує будову, функції, дії будь-якого іншого фрагмента реальності, пізнання оригіналу. Моделі відіграють корисну роль у технологізації соціального простору, тому що вони спрощують реальність, дають можливість побачити внутрішні співвідношення чогось більшого.

Моделлю є створений специфічний об'єкт (у формі створеного подумки образу, описання знаковими засобами), який відображає властивості, характеристики і зв'язки об'єкта-оригіналу, які є суттєвими для завдання, що вирішується. Тобто об'єкт замінюється моделлю чим розширюються можливості експериментування, що дозволяє поширювати на оригінал результати, отримані на моделі. Метою моделювання є дослідження функціонування системи психології готовності до професійної діяльності офіцера-прикордонника для прогнозування стану системи та розробки оптимальних рішень вирішення завдань дослідження і впливу на психологію готовності до професійної діяльності офіцера.

Таким чином, модель як одна з основних категорій теорії пізнання є засобом формування чіткого уявлення про дійсність, а процес моделювання – науково обґрунтованим методом оцінки досліджуваної системи (психології готовності до професійної діяльності), яка функціонує при здійсненні професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. Зазначимо, що один і той же об'єкт залежно від мети дослідження може мати різні моделі. Загальну ж модель об'єкта сформуувати неможливо.

Реальний об'єкт моделювання завжди має нескінченну кількість особливостей, взаємозв'язків і їх проявів. Модель об'єкта може відобразити лише певну частину найбільш суттєвих особливостей і зв'язків. Тому при побудові зазначеної моделі реальний об'єкт (у нашому випадку – психологічна готовність майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності) певним чином спрощується, схематизується; з багатьох чинників, що впливають на цю готовність, виокремлюється порівняно невелика кількість найважливіших, і отримана схема описується за допомогою того або іншого апарату, завдяки чому встановлюються кількісні зв'язки між умовами готовності, параметрами професійної діяльності і результатом підготовки – показником ефективності (або показниками, якщо їх декілька).

Вимоги до показників моделі:

- відповідність меті оцінки;
- врахування найсуттєвіших параметрів та чинників;
- зрозумілий психологічний і соціальний зміст показника;
- придатність для інтерпретації у математичних термінах;
- простота, зручність обчислення і використання;
- чутливість до змін вхідних параметрів системи;
- однозначність оцінки.

Правильний вибір показника ефективності відіграє дуже важливу роль. В окремих випадках він визначає взагалі сенс проведення дослідження. Вимоги до моделі суперечливі. З одного боку, вона повинна бути достатньо повною, тобто у ній мають бути враховані усі важливі чинники, від яких суттєвим чином залежить кінцевий результат психологічної готовності майбутнього офіцера прикордонника до професійної діяльності - надійної охорони державного кордону. З іншого – модель повинна бути достатньо простою для того, щоб можна було з'ясувати зрозумілі залежності між параметрами, що містяться у ній. При формуванні психологічних моделей завжди підстерігають дві небезпеки: перша – зав'язнути у деталях, друга –

занадто спростити явище. Тому вміння формувати психологічні моделі є складним функціональним процесом.

У непростих випадках, коли побудова моделі викликає великий сумнів, корисною виявляється своєрідна «суперечка моделей», коли одне й те саме явище досліджується на декількох моделях. Якщо наукові висновки і рекомендації від моделі до моделі змінюються мало, це є серйозним аргументом на користь об'єктивності дослідження.

Виходячи з вищезазначеного, модель психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності розглядається як замкнута система, структурні компоненти якої об'єднуються в єдине ціле складними багаторівневими зв'язками і відносинами. Ці зв'язки й відносини впливають одне на одного, у тому числі й на ефективність підготовки до охорони державного кордону.

При проведенні дослідження враховано результати моделювання особистості професіонала К. Платонова, адже рівень сформованості психологічної готовності людини до діяльності залежить від суб'єкта діяльності та моделі реально існуючого у визначених конкретних умовах середнього професіонала, що вибудовується шляхом емпіричного вивчення та узагальнення відомостей про структуру особистостей військовослужбовців, які проходять службу у прикордонних підрозділах (емпірична модель особистості професіонала) [77].

На основі проведеного теоретичного дослідження, отриманих емпіричних показників психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності запропоновано модель (додаток А), в якій знайшли своє відображення доробки сучасних вчених з зазначеної проблематики [81; 85; 117; 122; 123; 129 та ін.].

Блок 1. Є основоположним і містить на вищому рівні характеристику особистості майбутнього офіцера – організаторські здібності, активність, стомлюваність, стан психічного здоров'я, характер, фізичний стан організму. По центру розміщено саме особистість офіцера-прикордонника (власне

суб'єкт дослідження), формування якої здійснюється через етапи (*шкільне навчання, вибір професії і подальше навчання цій професії, постійна професійна діяльність*), на які впливають чинники психологічної готовності (*об'єктивні, суб'єктивні*).

Особистість майбутнього офіцера перебуває в процесі постійного пізнання навколишньої дійсності, набуття практичного досвіду. Формування готовності особистості проходить через внутрішню рівновагу, мобілізацію досвіду, почуттів, спрямованості професійної діяльності. Готовність особистості майбутнього офіцера породжує його характеристику за різними типами психологічної готовності: активного, самодостатнього, виконавського.

При активному типі виражені психологічні якості активності, відповідальності, рефлексивності, цілісності, самоцінності, такий офіцер перебуває у центрі ситуації, приймає її, у взаємодії з підлеглими переважає директивний характер. При самодостатньому типі виділяються психологічні якості цілісності, автономності, самоцінності, спостерігається суперечлива тенденція до прийняття, а за певних умов і відмова від ситуації, переважає позиція прагнення бути у центрі ситуації, але без зайвої відповідальності, у взаємодії з підлеглими – теж директивний характер. При виконавському типі виділяються психологічні якості цілісності, рефлексивності, переважає уникнення ситуації, відмова від її прийняття, офіцер орієнтується на старшого керівника, взаємодіє з підлеглими через поєднання ліберального і директивного способів.

Описані складові становлять сутність розуміння майбутнім випускником охорони державного кордону (об'єкт дослідження) через пізнання предмету, засобів, мети, завдань, форм, способів, умов та організації (соціально-психологічні, мікрокліматичні, управління) охорони державного кордону. Усвідомлення офіцером-прикордонником недоторканності, сучасності, надійності, ефективності, стабільності охорони кордону України виділяє домінуючий мотив через зміст свого «я», актуалізацію

психологічного образу охорони державного кордону, накопичення досвіду як стимулу професійної діяльності. Об'єднані складові блоку 1 взаємодіють з блоком 2, при цьому домінуючий мотив взаємодіє з блоком 3 і впливає на потужність мотиваційного компонента психологічної готовності.

Блок 2. Особливості мислення та пам'ять офіцера. Професійна діяльність офіцера-прикордонника неможлива без активного використання мисленнєвих процесів. Ним підсвідомо використовується різні види мислення: логічне, образне, наглядне та абстрактне мислення через відповідні операції: узагальнення, систематизацію, аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, конкретизацію. У цьому процесі задіюються форми мислення: поняття, судження, умовиводи, міркування. Результати застосування форм, операцій мислення виражаються у висновках і відповідних прийнятих рішеннях. Перебіг зазначених процесів відбувається у відповідному емоційному стані: переживання, очікування, збудженість, напруженість. Очікування спонукає до тривожності (страху), високої активності.

Одну з ключових ролей у мисленнєвих процесах відіграє пам'ять (образна, словесна, логічна, емоційна) офіцера-прикордонника. Слід зазначити, що професійний досвід офіцера формується процесами відтворення інформації через повернення збереженої, запам'ятованої інформації. У професійній діяльності офіцера-прикордонника активно використовуються широта, швидкість розумових дій. Негативно впливає на кінцевий результат професійної діяльності забування отриманої інформації.

Блок 3. Управлінська діяльність. У цьому блоці виокремлено основні пріоритети для успішної управлінської діяльності майбутнього офіцера-прикордонника: системна готовність до дій, системність реагування на інформацію від співпраці взаємодіючих та координаційних органів, виконання рішень, наказів, розпоряджень вищого штабу, робота зі зверненнями громадян, прикордонний контроль, оперативно-розшукова діяльність, оцінка ризиків крізь призму організації роботи з виконання

пріоритетних завдань, робота з підлеглими, логістика, режим таємності, штатно-фінансова дисципліна, професійна, бойова підготовка.

Реалізація визначених пріоритетів успішної управлінської діяльності офіцера-прикордонника здійснюється через методику (різнопланові елементи наради, індивідуальні завдання, безпосередня робота в підпорядкованих підрозділах, оцінка діяльності, перевірна робота), організацію управлінської діяльності через заступників, керівників структурних підрозділів, начальників відділів прикордонної служби.

Управлінська діяльність офіцера-прикордонника є багатовекторною і за своєю структурою поділяється на взаємодію з правоохоронними органами, Фіскальною службою України, підприємствами, організаціями, підрозділами Регіонального управління Державної прикордонної служби України, прикордонним загоном, Адміністрацією Державної прикордонної служби України, внутрішньої безпеки, органами влади на місцях, прикордонними структурами суміжних держав, посольствами, дипломатичними та консульськими установами, військовими комісаріатами тощо.

Успішність управлінської діяльності майбутнього офіцера-прикордонника у багатьох аспектах залежить від методики його роботи, зокрема від аналізу виконання пріоритетів, планування роботи та визначення завдань, організації керівництва (супроводження виконання завдань, його забезпечення, коригування, практична допомога підлеглим), контроль діяльності (планові перевірки, обстеження, цільова робота, внутрішньоперевірочні комісії, звіти та інше), оцінка ризиків (тестування, атестації, тренування, навчання, заліки), звітність.

Блок 4. Психологічні вимоги до успішної професійної діяльності майбутнього офіцера-прикордонника поділяються на психологічні якості успішної професійної діяльності, такі як комунікативні, організаторські здібності, вміння переконувати, високорозвинена воля, фізична сила, витривалість, висока психологічна, емоційна стійкість, здатність швидко приймати обдумані, вірні рішення, вербальні здібності (вміння говорити

ясно, чітко, обґрунтовано, стисло), високий рівень розподілу уваги (здатність приділяти увагу кільком об'єктам одночасно), авторитет серед підлеглих, взірець у виконанні своїх обов'язків; особистісні якості, такі як високий рівень самоконтролю, ерудованість, впевненість в собі, емоційно-психологічна стійкість, порядність, рішучість, вимогливість до себе й до людей, розвиток короткочасної і довготривалої пам'яті, енергійність, чесність, патріотизм, добра інтуїція, вміння розбиратися в людях, організованість, чіткість, вміння швидко орієнтуватись в обстановці, знати своє місце і можливості, добра фізична витривалість, зовнішня охайність; якості, які перешкоджають професійній діяльності: нездатність зіставляти факти та робити висновки, безвідповідальність, неорганізованість, недисциплінованість, нерішучість, психологічна та емоційна невірноваженість, псевдопатріотизм, лінь, бажання перекласти відповідальність на інших, зрада, хитрість, ригідність.

Блок 5. Компоненти психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності: мотиваційно-професійний, когнітивно-оцінний, операційно-особистісний, психологічно-вольовий.

Блок 6. Особиста орієнтованість офіцера-прикордонника містить складання щоденного розпорядку, план роботи на визначений період часу, зовнішній вигляд офіцера, діяльність підрозділу під час відсутності офіцера. Зазначена складова базується на дотриманні законодавства, виконанні технологічних операцій контрольними органами, відсутності зловживань, результативній професійній діяльності. Особиста орієнтованість тісно переплітається з критеріями персональної діяльності. До них можна віднести авторитетність (вище керівництво, заступники, керівники підрозділів, взаємодіючі органи), контрольованість (обстановки на державному кордоні, психологічних процесів військових колективів), сталість результатів охорони державного кордону, відсутність службових резонансів, орієнтованість на пріоритети відомства.

Аналіз компонентів психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності засвідчив, що найбільш повною мірою за формування блоку №1 готовності до професійної діяльності відповідають мотиваційний та професійний компоненти. Формуванню блоку №2 більшою мірою відповідають оцінний та когнітивний компоненти психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності. Для формування блоку №3 найважливішими є особистісний та операційний блоки психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності. Вольові та психології компоненти психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності сприяють формуванню блоку №4 успішної професійної діяльності. Звісно, такий розподіл є дещо умовним, оскільки всі зазначені компоненти значно корелюють, кожен компонент психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності є самостійно важливим і водночас є частиною системи цієї готовності. Однак виокремлення специфічних компонентів дозволило оцінити розвиток цих складових.

Для кількісної оцінки складових застосовано вищезазначені методики, звівши їх до єдиної шкали: низкий рівень – 0,5–20 балів; середній 20,5–70 балів; високий – більше 70 балів. Зважаючи на гендерні відмінності психологічної готовності, результати дослідження складових виокремлювались для військовослужбовців як чоловічої, так і жіночої статі (табл. 3.1).

Дані діагностичного етапу дослідження являли собою дві групи характеристик обстежуваних – соціально-демографічну й особистісно-психологічну. До першої належать характеристики віку й статі. Другу становили чотири перемінних (за блоками сформованості психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності), презентованих номінальними шкалами.

Таблиця 3.1 – Розподіл обстежуваних за рівнями психологічної готовності до професійної діяльності за блоками і гендерною ознакою

Блоки	Кількість осіб, що перебувають на відповідному рівні						Середній рівень	
	високий		середній		низький			
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Мотиваційно-професійний	44	11	357	71	97	34	45,7	41,8
Когнітивно-оцінний	82	22	298	65	118	29	46,7	47,6
Операційно-особистісний	91	25	189	41	218	50	40,6	43,2
Психологічно-вольовий	144	26	266	70	88	22	53,1	51,2

Із загального обсягу вибірки відібрано контрольну (КГ, 270 осіб) і експериментальну групи (ЕГ, 270 осіб) обстежуваних. Відбір здійснювався із дотриманням репрезентативності та однорідності. Репрезентативність забезпечувалась тим, що до складу обох груп потрапили представники усіх випускних курсів, серед яких здійснювалась дослідно-експериментальна робота у межах констатувального експерименту протягом 2014-2017 рр. Однорідність забезпечувалась за рахунок перевірки однорідності за усіма досліджуваними показниками та основними якісними показниками (вік, освіта, рівень сформованості психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності, приблизно однакова кількість респондентів кожної статі тощо). Статистична перевірка однорідності за рівнем сформованості блоків психологічної готовності здійснювалась за допомогою статистичного критерію χ^2 -критерій Пірсона, який може застосовуватись для зіставлення двох або більше емпіричних розподілів однієї й тієї ж ознаки [147, с. 113–141].

При порівнянні двох емпіричних розподілів емпіричне значення критерію обчислюється за формулою:

$$\chi_{емп}^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(f_{емпi} - f_{теор})^2}{f_{теор}}, \quad (3.1)$$

де $f_{i\text{емп}}$ – емпірична частота по i -тому розряду ознаки,

$f_{i\text{теор}}$ – відповідна теоретична частота,

i – порядковий номер розряду (рівня),

k – кількість розрядів ознаки (кількість рівнів).

Теоретичні частоти обчислюються за формулою:

$$f_{теор} = \frac{(\text{сума частот відповідного рядка}) \cdot (\text{сума частот відповідного стовпчика})}{(\text{загальна кількість спостережень})} \quad (3.2)$$

Кількість ступенів свободи при зіставленні двох емпіричних розподілів визначається за формулою:

$$v = (k - 1) \cdot (c - 1), \quad (3.3)$$

де k – кількість розрядів ознаки (рядків у таблиці емпіричних частот або кількість рівнів),

c – кількість розподілів, що порівнюються (стовпчиків у таблиці емпіричних частот).

Для умов нашого дослідження:

$$v = (k - 1) \cdot (c - 1) = (3 - 1) \cdot (2 - 1) = 2 \quad (3.4).$$

При зіставленні двох емпіричних розподілів статистичні гіпотези будуються таким чином:

Основна (H_0) – емпіричний розподіл 1 (за рівнями сформованості блоків психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до

професійної діяльності у контрольній групі) не відрізняється від емпіричного розподілу 2 (за тими ж рівнями в експериментальній групі);

Конкуруюча (H_1) – емпіричний розподіл 1 (у КГ) відрізняється від розподілу 2 (у ЕГ).

Для прийняття чи спростування основної гіпотези обчислене за вибіркою емпіричне значення критерію порівнюється із критичним значенням [147, с. 328]. Для умов цього дослідження критичні значення будуть такими:

$$\chi_{кр}^2 = \begin{cases} 5,991 (p \leq 0,05) \\ 9,210 (p \leq 0,01) \end{cases} \quad (3.5)$$

Слід зазначити, що під час дослідно-експериментальної роботи витримано усі обмеження цього критерію: вибірки є достатньо великими ($n \geq 30$), розряди ознаки мають більше двох значень та не перекриваються (одна й та сама особа не може мати різні рівні сформованості психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності) та розряди перекривають увесь діапазон варіативності ознаки. Групування на розряди є однаковим для усіх вибірок, оскільки здійснювалося за однаковою методикою в усіх навчальних підрозділах, обраних для формувального експерименту.

Розподіл респондентів контрольних та експериментальних груп за рівнями сформованості блоків психологічної готовності подано у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 – Перевірка однорідності респондентів КГ та ЕГ за рівнем сформованості блоків психологічної готовності на початку формувального експерименту

Блоки	Блок № 1		Блок № 2		Блок № 3		Блок № 4	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	19	18	22	21	17	19	42	42
Середній	191	199	177	180	129	130	190	189
Низький	60	53	71	69	124	121	38	39
Середній рівень	44,18	45,22	43,10	43,55	36,00	37,17	49,4	49,6

Для обчислення емпіричного значення критерію для загальної сукупності респондентів КГ та ЕГ використано методику, описану вище. Результати обчислення теоретичних частот за формулою 4.2 подано у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3 – Результати обчислення теоретичних частот для χ^2 критерію Пірсона по мотиваційно-професійному блоку

Емпіричні частоти		Суми	Теоретичні частоти	
КГ	ЕГ		КГ	ЕГ
19	18	37	18,4327273	18,56727
191	199	390	198,276364	199,7236
60	53	113	57,2909091	57,70909

Результати обчислення емпіричного значення критерію подано у таблиці 3.4. Як бачимо, одержане у останньому стовпчику емпіричне значення критерію χ^2 виявилось меншим від критичного значення, що дозволяє з надійністю не менше 99 % стверджувати, що справедливою є основна статистична гіпотеза H_0 : респонденти контрольної та експериментальної груп не відрізняються за рівнем сформованості готовності.

Таблиця 3.4 – Результати розрахунку емпіричного значення критерію χ^2 за мотиваційно-професійним блоком

$f_{i\text{емп}}$	$f_{i\text{теор}}$	$f_{i\text{емп}} - f_{i\text{теор}}$	$(f_{i\text{емп}} - f_{i\text{теор}})^2$	$\frac{(f_{i\text{емп}} - f_{i\text{теор}})^2}{f_{i\text{теор}}}$
19	18,43273	-0,432727	0,187252893	0,0102
191	198,2764	-3,276364	10,73455868	0,0541
60	57,29091	3,709091	13,75735537	0,2401
18	18,56727	0,432727	0,187252893	0,0101
199	199,7236	3,276364	10,73455868	0,0537
53	57,70909	-3,709091	13,75735537	0,2384
				$\chi^2_{\text{дів}} = 0,6067$

Також перевірено однорідність за рівнем сформованості психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності у кожному навчальному підрозділі, що брав участь у дослідженні. Одержані емпіричні значення критерію: $\chi^2_{emn}=0,2642$, $\chi^2_{emn}=0,5287$, $\chi^2_{emn}=0,0277$ дозволили зробити висновок, що відібрані для участі у формувальному експерименті групи не відрізняються за рівнем сформованості психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності і можуть брати участь у формувальному експерименті. По завершенні формувального експерименту повторно досліджено рівень сформованості компонентів психологічної готовності до професійної діяльності з використанням методик, описаних вище. Вивчення та аналіз отриманих даних дозволили визначити сформованість рівнів психології готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності за кожним блоком (табл. 3.5). За неведеними вище методиками також розраховувався емпіричне значення критерію χ^2_{emn} Пірсона.

Таблиця 3.5 – Перевірка однорідності респондентів КГ та ЕГ за рівнем сформованості блоків психологічної готовності на кінець формувального експерименту (осіб/%)

Рівні	Блок № 1		Блок № 2		Блок № 3		Блок № 4	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	83/30,7	51/18,9	68/25,2	51/18,9	69/25,5	54/20,0	97/35,9	80/29,6
Середній	168/62,2)	182/67,4	181/67,0	183/67,8	178/66,0	178/66,0	164/60,8	162/60,0
Низький	19/7,1	37/13,7	21/7,8	36/13,3	23/8,5	38/14,0	9/3,3	28/10,4
Середній рівень	56,64	50,83	54,74	51,20	54,60	51,03	59,45	55,13
χ^2_{emn}	13,8276		5,5137		5,3753		10,8638	

Одержані емпіричні значення критерію порівнювались із критичними, що дозволило із надійністю не менше 93 % стверджувати, що наприкінці формувального експерименту між респондентами контрольних та експериментальних груп існують значущі відмінності за рівнем сформованості кожного блоку психологічної готовності майбутнього

офіцера-прикордонника до професійної діяльності, кожен блок моделі є самостійним як за змістом, так і за психологічними можливостями впливу на загальний для рівень психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності.

Отже, презентована модель психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності максимально враховує наявні в охороні державного кордону процеси інформованості про об'єкт моделювання, визначає важливість чинників, параметрів щодо врахування їхнього взаємозв'язку, забезпечує підбір адекватного математичного апарату, формалізує умови складного соціального явища (наявність якісного характеру інформації про значну частину чинників, прагнення до формалізації яких призводить до ускладнення обчислень та одержання надто неточних результатів). При побудові й оцінці зазначеної моделі неможливо здійснити пряму перевірку відповідності моделі й оригіналу, тому що вона стосується майбутнього стану об'єкта, який досліджується. При цьому об'єкт існує, але не відомо, які зміни з ним можуть відбутися у майбутньому. Розроблена модель психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності у подальшому, при зміні характеру процесів охорони державного кордону (перехід від охорони кордону до його оборони і навпаки), може бути відкорегована (доповнена, уточнена).

Висновки за розділом

В результаті теоретико-методологічного аналізу визначено та обґрунтовано структуру психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності, яка складається із сукупності взаємопов'язаних компонентів: мотиваційного, який розглядається як складна система мотивів, яка активізує та скеровує службово-бойову діяльність особистості молодого фахівця на досягнення значущих результатів у роботі з особовим складом та його професійного розвитку у гуманітарній сфері прикордонної служби; орієнтаційного, який визначається

сформованістю психічних пізнавальних процесів, що спрямовані на вивчення особового складу, його морально-психологічного стану у прикордонному підрозділі та прогнозування основних тенденцій його розвитку; емоційно-вольового, який характеризується емоційним фоном і вольовими якостями особистості, зокрема відповідальним і позитивним ставленням до підлеглих як об'єктів виховного впливу, наполегливістю у досягненні виховної мети, емпатійними здібностями, наявністю відповідних навичок саморегуляції, почуттям задоволення і радості від позитивних наслідків докладених зусиль; особистісно-операційного, який містить необхідні для ефективності службово-бойової діяльності професійні якості (самоконтроль, сильний тип нервової системи, дисциплінованість, емоційна гнучкість, відповідальність, рефлексивність, емпатійність, сензитивність, альтруїзм, фасилітативність, комунікабельність, тактовність, дипломатичність тощо) та який характеризується рівнем розвитку професійних знань, вмінь та навичок, спрямованих на організацію роботи у підрозділі охорони державного кордону та оціночно-рефлексивного, який виявляється у самоаналізі молодим офіцером процесу і результату власної службово-бойової діяльності і характеризується самовивченням, самоаналізом, самоконтролем, самооцінкою і корекцією цієї діяльності. З іншого боку, структура психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності може бути представлена як співвідношення двох суб'єктивних компонентів, двох особистісних психологічних утворень: образу «службово-бойової діяльності» та образу «Я». Співвідношення і взаємодія цих образів обумовлюють індивідуальну специфіку і рівень розвитку психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності.

При формуванні моделі психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності офіцера забезпечено достатній рівень її деталізації за рахунок збільшення кількості чинників та більш точного врахування взаємозв'язків між ними. Створена модель містить такі

компоненти, як організаційні здібності, активність, ступінь втомлюваності, стан психічного здоров'я, характер, фізичний стан організму, при цьому виокремлено активний, виконавський і самодостатній типи психологічної готовності до діяльності, особливості мислення і пам'яті, управлінську діяльність, психологічні якості успішної професійної діяльності та ті, які їх перешкоджають, мотиваційно-професійний, когнітивно-оцінний, операційно-особистісний, психологічно-вольовий компоненти, а також особистісна орієнтованість.

ВИСНОВКИ

Дослідження психологічної готовності у сучасній науці триває за трьома напрямками: особистісному, функціональному, особистісно-діяльнісному. Психологічна готовність майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності – це цілісне утворення особистості у вигляді: способу професійної діяльності; сформованої внутрішньої позитивної налаштованості на досягнення успіху у професійній діяльності; сформованості в особистості уявлень про соціально-психологічне схвалення (підтримку) цільових установок професійної діяльності. Психологічна готовність як цілісний прояв особистості забезпечує перехід від умов навчання до професійної діяльності на прикордонній службі з найменшими психологічними навантаженнями.

В результаті теоретико-методологічного аналізу визначено та обґрунтовано структуру психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності, яка складається із сукупності взаємопов'язаних компонентів: мотиваційного, орієнтаційного, емоційно-вольового, особистісно-операційного та оціночно-рефлексивного. З іншого боку, структура психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності може бути представлена як співвідношення двох суб'єктивних компонентів, двох особистісних психологічних утворень: образу «службово-бойової діяльності» та образу «Я». Співвідношення і взаємодія цих образів обумовлюють індивідуальну специфіку і рівень розвитку психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності.

Серед загальноприйнятих соціально-психологічних механізмів формування психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності доцільно виокремити механізми соціального сприйняття, ідентифікації, емпатії, децентралізації, соціально-психологічної рефлексії. Ці механізми визначають функціональну єдність усвідомлених і

неусвідомлених актів психологічної готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності.

При обґрунтуванні та розробці моделі психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності офіцера забезпечено достатній рівень її деталізації за рахунок збільшення кількості чинників та більш точного врахування взаємозв'язків між ними. Створена модель містить такі компоненти, як організаційні здібності, активність, ступінь втомлюваності, стан психічного здоров'я, характер, фізичний стан організму, при цьому виокремлено активний, виконавський і самодостатній типи психологічної готовності до діяльності, особливості мислення і пам'яті, управлінську діяльність, психологічні якості успішної професійної діяльності та ті, які їм перешкоджають. Модель містить у своєму складі мотиваційно-професійний, когнітивно-оцінний, операційно-особистісний, психологічно-вольовий компоненти, а також особистісну орієнтованість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская, К. О. Деятельность и психология личности / К. О. Абульханова-Славская. – М. : Изд-во «Наука», 1980. – 335 с.
2. Агеев, В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 240 с.
3. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М., 1995. – 292 с.
4. Актуальні проблеми психології : проблеми психології творчості та обдарованості : збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Франка, 2007. – 264 с.
5. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Санкт-Петербург : «Питер», 2001. – 442 с.
6. Анохин, П. К. Узловые вопросы теории функциональной системы / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1980. – 289 с.
7. Ануфриева, Н. М. Социальная психология: курс лекций / Н. М. Ануфриева, Т. Н. Зелинская, Н. Е. Зелинская. – 4-е издание, стереотип. – К. : МАУП, 2003. – 136 с.
8. Анцупов, А. Я. Военная психология : методология, теория, практика : учебно-методическое пособие / А. Я. Анцупов, Р. А. Абдурахманов и др. ; заг. ред. П. А. Корчемного. – М : Военный университет, 1996. – 227 с.
9. Анцупов, А. Я. Методологические проблемы военно-психологических исследований / А. Я. Анцупов, В. Н. Помогайбин. – М. : ВУ, 1999. – 87 с.
10. Асеев, В. Г. Мотивационная регуляция нравственного поведения личности / В. Г. Асеев // Социально-психологические и нравственные аспекты изучения личности. – М. : МГУ, 1988. – С. 38–44.

11. Асеев, В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М. : Наука, 1976. – 158 с.
12. Асмолов, А. Г. Деятельность и установка / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 152 с.
13. Ахтырев, Л. Г. Психологическая подготовленность студентов к профессионально-педагогической деятельности : авторефер. дис. канд. пед. наук / Л. Г. Ахтырев; ЛГУ. – Л. : 1978. – 16 с.
14. Барабанщиков, А. В. Военная педагогика и психология : учебное пособие / А. В. Барабанщиков. – М. : Воениздат, 1986. – 240 с.
15. Бараннік, В. А. Психологія професійної діяльності офіцера : навчальний посібник / В. А. Бараннік, В. М. Невмержицький. – К. : «Роса», 2006. – 124 с.
16. Батраченко, І. Г. Психологія антиципації: монографія / І. Г. Батраченко; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О.Гончара. - Д., 2009. - 264 с.
17. Берестецька, Н. В. Підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників до професійного спілкування у процесі навчання гуманітарних дисциплін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / Н. В. Берестецька. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2008. – 20 с.
18. Біжан, І. В. Організація навчально-виховного процесу, методичної та наукової роботи у вищій військовій школі : підручник / І. В. Біжан. – Харків, ХВУ, 2001 – 410 с.
19. Бикова, О. В. Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони : автореф. дис. ... канд. пед. наук / О. В. Бикова – К., 2001. - 21 с.
20. Божович, Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович; под редакцией Д. И. Фельдштейна ; авт. вступит. статьи Д. И. Фельдштейн. – 2-е изд. – М. : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
21. Болтівець, С. І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / Укл. С.І. Болтівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чепи, Н.В. Чепелева

/ За ред. М.-Л. А. Чєпа. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 302 с.

22. Большой психологический словарь / ред. Б. Г. Мещерикова, В. П. Зинченко. – 3-е изд. доп. – СПб. : Прайм-европринт, 2006. – 672 с.

23. Боровик, Л. В. Місце психологічної компетентності офіцера-прикордонника у структурі його професіоналізму [Електронний ресурс] / Людмила Володимирівна Боровик // Простір і час сучасної науки : Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. – Режим доступу: <http://intkonf.org/kand-psih-n-borovik-lv-mistse-psihologichnoyi-kompetentnosti-ofitsera-prikordonnika-u-strukturi-yogo-profesionalizmu>

24. Бродовська, В. Й. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник / В.Й. Бродовська, І.П. Патрик, В.Я. Яблонько. – 2-е видання. – К.: Професіонал, 2005. – 224 с.

25. Брушлинский, А. В. Проблемы психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М. : Изд-во Института психологии РАН, 1994. – 109 с.

26. Варваров, В. И. Психологический анализ летных происшествий и предпосылок к ним / В. И. Варваров. – М. : ВПА, 1972.

27. Варій, М. Й. Морально-психологічний стан військ : навчальний посібник / М. Й. Варій. – Львів : ВІ ДУ “ЛП”, 2000. – 162 с.

28. Васильєв, С. П. Особливості саморегуляції курсантів у період адаптації до навчання в цивільному вищому навчальному закладі : дис. канд. психол. наук / Сергій Петрович Васильєв. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2010. – 195 с.

29. Веккер, Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов / Л. М. Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.

30. Вилюнас, В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
31. Вірна, Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога : монографія / Ж. П. Вірна. – Луцьк : РВВ «Вежа», Волинський державний університет імені Лесі Українки, 2003. – 320 с.
32. Военный энциклопедический словарь / под ред. А. П. Горкина, В. А. Золотарева и др. – М. : Большая Российская энциклопедия, “РИ ПОЛ КЛАССИК”, 2002. – 1664 с.
33. Гавриловська, К. П. Психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / К.П. Гавриловська. – К. : ІСПП АПН України, 2008. – 20 с.
34. Геллерштейн С. Психотехника / С.Геллерштейн.- М., 1926. – 212 с.
35. Гильбух, Ю. З. Актуальные проблемы валидации психологических тестов / Ю. З. Гильбух // Вопросы психологии. – 1978. - №5. – С.35-47.
36. Горностай, П. П. Формирование психологической готовности старшеклассников к педагогической деятельности : автореф. дис. канд. психол. наук / П.П. Горностай. – КГУ. - К. :1988. – 20 с.
37. Грибенюк, Г. С. Мотиваційна готовність курсантів і слухачів вищого військового учбового закладу до професійної діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Г. С. Грибенюк. – Київ, 1997. – 17 с.
38. Дацков, А. В. Психологічні особливості постекстремальної адаптації учасників антитерористичної операції: дис. канд. психол. наук / Антон Володимирович Дацков. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2017. – 212 с.
39. Деркач, А. А. Педагогика и психология деятельности организатора детского спорта / А. А. Деркач, А. А. Исаев. – М. : Просвещение, 1985. – 308 с.
40. Деркач, А. А. Акмеология: личностное и профессиональное

развитие человека : акмеологические основы управленческой деятельности / А. А. Деркач. – М. : РАГС, 2000. – 536 с.

41. Дружинин, В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 1999. – 268 с.

42. Дьяченко, М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – Минск : Изд-во «Университетское», 1985. – 206 с.

43. Дьяченко, М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : изд-во БГУ, 1976. – 176 с.

44. Дьяченко, М. И. Психолого-педагогические основы деятельности командира / М.И. Дьяченко, Е.Ф.Осипенков, Л.Е. Мерзляк ; заг. ред. И.Г. Павловского. – М.: Воениздат, 1972. – 295 с.

45. Єрошин, Б. Ф. Деякі аспекти функціонування системи прикордонного контролю на пунктах пропуску через державний кордон України / Б. Ф. Єрошин // Збірник наукових праць № 9. Частина II / голов. ред. Балашов В. О. – Хмельницький : Вид-во АПВУ, 1999. – С. 26–30.

46. Загальна психологія: Підруч. для студентів вищ. навч. закладів / С.Д. Максименко, В.О. Зайчук, В.В. Клименко, В.О. Соловієнко. За загальною редакцією акад. С.Д. Максименка. – К.: Форум, 2000. – 543 с.

47. Занюк, С. С. Психологія мотивації : навчальний посібник / С. С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.

48. Захарова, Л.Н. Психологические основы подготовки к профессиональной деятельности: дисс д-ра психол н. / Л.Н. Захарова. - Нижний Новгород, 1997. – 463 с.

49. Зейгарник, Б. В. Теория личности К.Левина. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. - С.18-32, 43-51.

50. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. - 2-е вид. / В.А. Роменець, І.П. Маноха. - К. : Либідь, 2003. - 989 с.

51. Иванников, В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – М. : МГУ, 1991. – 217 с.
52. Игумнов, С. А. Стресс и стресс-зависимые заболевания / С. А. Игумнов, В. А. Жебентяев. – СПб. : Речь, 2011. – 346 с.
53. Ильин, Е. П. Психофизиология состояний человека / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2005. – 411 с.
54. Ильин, Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб : Питер, 2001. – 752 с.
55. Караяни, А. Г., Сыромятников, И. В. Прикладная военная психология / А.Г. Караяни, И.В. Сыромятников. - СПб.: Питер, 2006. - 480 с.
56. Казанцев, О. Ю. Курс лекцій з дисципліни «Управління повсякденною діяльністю підрозділів у мирний час» / О. Ю. Казанцев, В. М. Гапюк, Д. В. Вергуненко, А. А. Каленський, М. Г. Мазуренко, В. К. Шваб. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 124 с.
57. Кириленко, Т. С. Психологія спорту. Регуляція психічних станів / Т. С. Кириленко. – К. : Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2002. – 112 с.
58. Климов, Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М. : Изд-во «Институт практической психологии». - Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
59. Ковалев, С. В. Перепрограммирование собственной судьбы / С. В. Ковалев. – М. : «КСП+», 2000. – 784 с.
60. Ковалев, В. И. Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалев. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
61. Кондрашова, Л. В. Методика подготовки будущих учителей к педагогическому взаимодействию с учащимися / Л. В. Кондрашова. – М. : Прометей, 1990. – 160 с.

62. Корольчук, М. С. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, В. М. Марченко. – К. : Ніка-центр, 2005. – 208 с.
63. Корольчук, М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
64. Кремень, В. Г. Психологія професійної діяльності офіцера : підручник для військових вузів / В. Г. Кремень, Б. М. Олексієнко, С. Д. Максименко, О. Д. Сафін, М. В. Костицький. – Хмельницький : Видавництво Академії ПВУ, 1999. – 488 с.
65. Крутецький, В. А. Основы педагогической психологии / В. А. Крутецький. – М. : Просвещение, 1972. – 255с.
66. Лазурский, А. Ф. Теория личности: 100 лет забвения и развития / Сост. В.Ю. Слабинский, Н.М. Воищева. - СПб, 2017. – С. 463-484.
67. Ланге, М. Теория В. Вундта о начале мифа / М.Ланге. - Одесса, 1912. – 212 с.
68. Левитов, Н. Д. О психологических состояниях человека / Н. Д. Левитов. – М. : Изд-во “Просвещение”, 1964. – 344 с.
69. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальности «Психология», «Клиническая психология» / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл ; Издательский центр «Академия», 2004. – 346 с.
70. Леонтьев, А. Н. Лекции по общей психологии : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Психология» / А. Н. Леонтьев; ред. Д. А. Леонтьева, Е. Е. Соколова. – 4-е изд. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
71. Леонтьев, В. Г. Психологические механизмы мотивации / В. Г. Леонтьев. – Новосибирск, 1992. – 216 с.

72. Лесков, В. О. Соціально-психологічна реабілітація військово-службовців із районів військових конфліктів : дис. канд. психол. наук / Валерій Олександрович Лесков. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2008. – 164 с.
73. Ложкін, Г. В. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов / Г. В. Ложкін – К.: МОУ, 2003 – 218 с.
74. Ломов, Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984 – 446 с.
75. Лурия, А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия ; ред. Е. Д. Хомская. – 2.изд. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 336 с.
76. Макаревич, О. П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях : монографія / О. П. Макаревич. – К. : Оріяни, 2001. – 223 с.
77. Максименко, С. Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006, - 240 с.
78. Маркова, А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М. : Просвещение, 1996. – 186 с.
79. Маслоу, А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу ; пер.с англ. Т. Гутман, Н. Мухина. – 3.изд. – СПб : Питер, 2003. – 351 с.
80. Маслоу, А. Г. Психология бытия / А. Г. Маслоу. – М : Прогресс, 1997. – 304 с.
81. Матеюк, О. А. Психологічний вплив командира на підлеглих у військово-професійній діяльності: дис. д-ра психол. наук / Олег Анатолійович Матеюк – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – 366 с.
82. Междисциплинарные исследования / Ребеко Т. А. // Психология : журнал / под ред. А. Журавлева и Н. Тарабриной ; ИП РАН. – 2003. – С. 410–416.

83. Мерлин, В. С. Психология индивидуальности / В. С. Мерлин ; под ред. Е. А. Климова. – М. : Изд-во «Институт практической психологи», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 448 с.

84. Мильман, В. Э. Компоненты и уровни в функциональной структуре деятельности / В. Э. Мильман // Вопросы психологии / Ред. А. М. Матюшкин, О. А. Конопкин. – 1991. – №1. – С. 71-81.

85. Мул, С. А. Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності: дис.. д-ра психол. н. / Сергій Анатолійович Мул. – Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2016. – 364 с.

86. Надирашвили, Ш. А. Установка и деятельность / Ш.А. Надирашвили. - Тбилиси: Мецниереба, 1987. - 361 с.

87. Небылицин, В. Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий / В. Д. Небылицин. – М. : Наука, 1976. – 336 с.

88. Нерсесян, Л. С. Инженерная психология и проблема надежности машиниста / Л. С. Нерсесян, О. А. Конопкин. – М. : Транспорт, 1978. – 216 с.

89. Нещадим, М. І. Військова освіта України : історія, теорія, методологія, практика : монографія / М. І. Нещадим. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 852 с.

90. Окуленко, І. М. Психологічна готовність льотного складу до діяльності в умовах тривалих перерв між польотами : автореф. дис... канд. психол. наук. - Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2007. – 20 с.

91. Орбан-Лембрик, Л. Е. Психологія управління : навчальний посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ : «Плай», 2001. – 695 с.

92. Особистість в психологічних дослідженнях. Психологічні особливості організованих злочинних об'єднань: (використання психол. знань у протидії організованій злочинності) : наук.-практ. посіб. / авт. колектив: В. Г. Андросюк, Б. І. Бараненко, В. Д. Гавловський [та ін.]; за ред. Я. Ю. Кондратьєва, С. Д. Максименка, Б. В. Романюка ; Міжвідом. наук.-дослід. центр з пробл. боротьби з організов. злочинністю. – К., 2002. – 435 с.

93. Осьодло, В. І. Психологічні засади становлення суб'єкта військово-професійної діяльності : автореф. дис ... д-ра психол. наук / Василь Ілліч Осьодло . – К: КНУ ім.. Тараса Шевченка, 2013 . – 40 с.
94. Охременко, О. Р. Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах / О. Р. Охременко // Труды академії (НАОУ). – К. : 2004. – 341 с.
95. Пиаже, Ж. Избранные психологические труды : Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Пиаже. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.
96. Платонов, К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
97. Платонов, К. К. Вопросы психологии труда / К. К. Платонов. – М. : Изд-во «Медицина», 1970. – 264 с.
98. Платонов, К. К. Краткий словарь системы психологических знаний / К. К. Платонов. – М.: Высшая школа, 1984. - 173 с.
99. Пономарев, Я. А. Психология творчества / Я. А. Пономарев. – М.: Наука, 1976. – 304 с.
100. Понукалин, А. А. Состояние готовности к труду в условиях проблемной ситуации / А. А. Понукалин // Психологические проблемы профессиональной деятельности. – Саратов:, СГУ, 1991.– С. 136–144.
101. Потапчук, Є. М., Психологічна робота у Прикордонних військах України / Є. М. Потапчук, О.Д.Сафін, В.Г.Роман // Морально-психологічне забезпечення службової діяльності Прикордонних військ України: підручник ; за заг. ред. Максименка С. Д., Олексієнка Б. М. – Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2001. – С. 124–173.
102. Потапчук, Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія / Є. М. Потапчук. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2004. – 323 с.

103. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 1777-ХІІ / ВР України // Відомості Верховної Ради України : бюлетень / ВР України. – 2003. – № 27.

104. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-ХІІ / ВР України // Відомості Верховної Ради України : бюлетень / ВР України. – 1992. – № 22.

105. Пряжников, Н. С. Психология смысла труда : Учебное пособие к курсу “Психология труда и инженерная психология” / Н. С. Пряжников. – М. : Издательство «Институт практической психологи», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.

106. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.

107. Психология и педагогика. Военная психология / под. ред. А. Г. Маклакова. – СПб. : Питер, 2007. – 464 с.

108. Психология экстремальных ситуаций / под ред. В. В. Рубцова, С. Б. Малых. – 2-е изд., стер. – М. : Психологический ин-т РАО, 2008. – 304 с.

109. Пуни ,Л. Ц. Психологическая подготовка к соревнованию в спорте / Л. Ц. Пуни. – М. : Физкультура и спорт, 1969. – 88 с.

110. Репкин, В. В. О системе психолого-педагогического мониторинга в построении учебной деятельности / В. В. Репкин, Г. В. Репкина, Е. В. Заика // Вопросы психологии: журнал / гл. ред. Е. В. Щедрина. – 1995. – № 1. – С. 13–24

111. Рибалка, В. В. Психологія розвитку творчої особистості : Навчальний посібник / В. В. Рибалка. – К. : ІЗМН, 1996. – 236 с.

112. Рибалка В. В. Психологія праці особистості : навчально-методичний посібник / В. В. Рибалко. – К. : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005. – 60 с.

113. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2007. – 713 с.

114. Самарин, Ю. А. Психология студенческого возраста и становление специалиста / Ю. А. Самарин // Вестник высшей школы. – 1969. – №8. – С. 16-21.

115. Саннікова, О. П. Емоційність у структурі професійних властивостей особистості (на прикладі представників соціономічних професій): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психол. наук / Ольга Павлівна Саннікова. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1996. - 50 с.

116. Сафін, О. Д. Психологія управлінської діяльності командира: навч. посібник / О. Д. Сафін– Хмельницький: Академія ПВУ, 1997. – 372 с.

117. Сафін, О.Д., Сідак, В. С. Психолого-акмеологічні основи професійного та особистісного самовдосконалення співробітників правоохоронних органів України : монографія / О. Д. Сафін, В. С. Сідак. – К. : Вид-во НА СБ України, 2004. – 178 с.

118. Сидоренко, Е. В. Методи математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – Спб. : Речь, 2000. – 350 с.

119. Словник-довідник воєнних понять та категорій. Суспільні науки / За ред. д-ра філософських наук, полковника В. О. Ананьїна. – К. : ВІП НТУУ «КПШ», 2001. – 132 с.

120. Смирнов, Л. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Л. А. Смирнов, Е. В. Долгопалова. – Х. : Гуманитарный центр, 2007. – 276 с.

121. Стратегії творчої діяльності : Школа В. О. Моляко / За заг. ред. В. О. Моляко. – К. : «Освіта України», 2008. – 702 с.

122. Сціборовський, О. А. Психологічні особливості прийняття ефективних рішень офіцерами ДПС України в нестандартних ситуаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Сціборовський О. А. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2005. – 22 с.

123. Сторожук, Н. А. Формування психологічної готовності молодого офіцера Збройних Сил України до службово-бойової діяльності : автореф.

дис. канд. психол. наук / Наталія Андріївна Сторожук. – Хмельницький, НАДПСУ ім. Б.Хмельницького. 2010. – 22 с.

124. Траверсе, І. М. Психологія праці : Навчально-методичний посібник / І. М. Траверсе. – К. : Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2004. – 116 с.

125. Трудовая подготовка учащихся в межшкольных комбинатах / Под ред. В. А. Моляко. – К. : Радянська школа, 1988. – 168 с.

126. Узнадзе, Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М.: Наука, 1966. – 452 с.

127. Ухтомский, А. А. Доминанта / А. А. Ухтомский ; гл. ред. Е. Строганова. – СПб. и др. : Питер, 2002. – 448 с.

128. Фейгенберг, И. М. Проблемные ситуации и развитие активности личности / И. М. Фейгенберг. – М. : Знание, 1981. – 48 с.

129. Філіппов, С. О. Психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-оперативників Державної прикордонної служби України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : / Філіппов С. О. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2004. – 18 с.

130. Философский словарь. – М. ; Политиздат, 1986. – 564 с.

131. Фрейд, З. Введение в психоанализ: лекции / З. Фрейд; ред. В. Помогайбин; сост. В. Гавришук. – М. : Издательство СГУ, 2000. – 669 с.

132. Фрейд, З. Основні принципи психоаналізу / З. Фрейд. – К. : Ваклер, 1998. – 283 с.

133. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб. : Питер, 2003. – 806 с.

134. Хекхаузен, Х. Психология мотивации достижения / Х. Хекхаузен. – СПб. : Речь, 2001. – 240 с.

135. Холодная, М. А. Психология интеллекта / М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

136. Хуртенко, О. В. Формування у майбутніх організаторів-тренерів психологічної гот овності до прийняття рішень у екстремальних ситуаціях: дис... канд. психол. наук / Оксана Вікторівна Хуртенко. - Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2008. – 168 с.

137. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / В. Д. Шадриков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд. корпорация «Логос», 1996. – 318 с.

138. Шапарь, В. Б. Практическая психология. Инструментарий / В. Б. Шапарь – Серия «Учебник для высшей школы» – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 768 с.

139. Шапарь, В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В.Б. Шапарь. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.

140. Юнг, К. Г. Психологические типы /Пер. с нем. Софии Лорне / Под общей ред. Зеленского В. -СПб.: «Ювента»; -М.: Издательская фирма "Прогресс-Универс", 1995. - 718 с.

141. Ягупов, В. В. Військова психологія : Підручник / В. В. Ягупов. – К. : Тандем, 2004. – 656 с.

142. Ялом, И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом ; пер. с англ. Т. С. Драбкиной – М. : Независимая фирма «Класс», 1999. – 576 с.

143. Eysenck, H. A model for intelligence / H. Eysenck. – Berlin. Heidelberg : Springer-Verlag, 1982. – 212 p.

144. Guiford, J.P The nature of human intelligence / J. P. Guiford. – New-York : Mc-Gaw Hill, 1967. – 156 p.

145. Maksymenko, S. D. The theory of poverty psychology (vital energy) / S.D. Maksymenko // Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / edited by S.D.Maksymenko, L.A.Onufrieva. – Issue 25. – Kamianets-Podilsky: Aksioma, 2014. – P. 7-18.

146. Roberto Assagioli. Psychosynthesis: A Manual of Principles and Techniques Hobbs / Roberto Assagioli. - Dorman, 1965 - 323 p.

147. Sternberg, P. Y. Inside intelligence / P. Y. Sternberg // Amer. scientist. – Vol. 74, N 2. – 1986. – P. 137-143.

